

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Формування компетентності «ініціативність і підприємливість» на уроках історії (на прикладі підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків і Симиренків)»

Студента 4 курсу, групи СОІ-42
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»

Андрусяка Валентина Романовича

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

**Галицька-Дідух Тамара
Вячеславівна**

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент

Райківський Ігор Ярославович

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Підприємницька діяльність братів Яхненків і Симиренків у XIX столітті. Функціонування та особливості торгово-промислової компанії «Брати Яхненки-Симиренко»	12
Розділ 2. Меценатська діяльність братів Яхненків і Симиренків	31
Розділ 3. Формування економічної компетентності на уроках історії	40
3.1. Методика формування компетентностей «ініціативність та підприємливість» на уроках історії та факультативних заняттях (на прикладі дослідження підприємницької діяльності братів Яхненків і Симиренків)	40
3.2. Методика реалізації міжпредметних зв'язків на уроках історії (на основі матеріалів дослідження братів Яхненків і Симиренків)	62
Висновки	71
Список використаних джерел	75
Додатки.....	Помилка! Закладку не визначено.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

Дес. – десятина

г., гг. (рос.) – год, годы

гр. – граф

ін. – інше

км. – кілометр

к. с. – кінська сила

крб. – карбованець

коп. – копійок

лат. – латинською

м. – місто/містечко

млн. – мільйон

р. – річка

РГИА России (рос.) – Російський державний історичний архів, РДІА

р. н. – року народження

р., рр. – рік, роки

рос. – російською мовою

руб. – рубль

с. – село

ст. – століття

тис. – тисяча

чол. – чоловік

% – відсоток

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасному українському суспільстві існує немало важливих проблем, які спричинені тим, що довгий час фактично всі економічні процеси та операції у вітчизняній економіці всебічно контролювала держава. В нових умовах, коли наша країна перейшла в систему ринкових відносин, виникла необхідність в зростанні індивідуальної підприємницької діяльності та збільшення потреб на нових фахівців та спеціалістів новітнього світогляду, які були б конкурентоспроможні на сьогоднішньому вітчизняному та світовому ринку працевлаштування.

У зв'язку з цим появилася потреба у перебудові історичної шкільної освіти на компетентнісну модель, тому що навички, вміння та знання учнів середнього навчального закладу передбачають активного сприйняття ними значущості ролі професійної праці та ініціативності у громадському суспільстві. Саме тому перебудова сучасного освітнього процесу навчання історії України має ґрунтуватися на компетентнісному підході.

Затребуваність у розвитку ключових компетентностей чітко визначена в «Рекомендаціях Європейського парламенту» та Європейської ради «Ключові компетентності для навчання впродовж життя (Європейські орієнтири)» (2006 р.), у яких окреслено вісім основних ключових компетентностей, де сьомою є «ініціативність і підприємливість».

На важливість даної проблеми вказують ряд розробок сучасних вітчизняних нормативно-правових документів, серед яких слід виділити Закон України «Про освіту» (Закон України «Про освіту», 2017) [11], Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020) [12], Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011) [7]; Державний стандарт базової середньої освіти (2020) [8]; Концепцію «Нової української школи» (Нова школа, 2016) [20]; Концепцію розвитку економічної освіти (2003) [24]; Державну програму підтримки молодіжного підприємництва (2002-2005) [23], Закону України про «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки» [9, 10]; Концепцію державної цільової соціальної програми «Молодь

України» (2020) [26]; Доктрину збалансованого розвитку: Україна – 2030 (2017) [27]; Національну економічну стратегію на період до 2030 року (2021) [22]; Обласну цільову соціальну програму «Молодь Одещини» на 2021-2025 рр. (2021) [21]; Обласну цільову соціальну програму «Молодь Черкащини» на 2021 р. (2021) [25] та ін. Вони використовуються на сучасних шкільних уроках при вирішенні питань з формування в учнів ініціативності та підприємницької компетентності.

Отже, формування компетентностей «ініціативність і підприємливість» на сучасному етапі розвитку історичної освіти є однією з визначальних проблем як у цілому світі, так і на державному рівні. Використання її допоможе в ефективній підготовці учнівської молоді до сучасного життя в постіндустріальному суспільстві, розвивати в школярів навички критичності до отриманої інформації, необхідність в інноваційній діяльності, формувати навички та вміння колективної роботи в класі і відповідно успішно здобути кар'єру у своїй професійній діяльності. Яскравим прикладом побудови власної кар'єри може стати підприємницька та меценатська діяльність братів Яхненків та Симиренків.

Об'єкт дослідження – формування компетентностей «ініціативність та підприємливість» на шкільних уроках історії України в 9-их класах.

Предмет дослідження – методологічні прийоми реалізації компетентностей «ініціативність та підприємливість» в шкільній практиці на прикладі дослідження підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків і Симиренків.

Метою дослідження є розглянути особливості формування компетентності «ініціативність і підприємливість» на шкільних уроках історії (на основі підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків та Симиренків) у закладах загальної середньої освіти.

Виходячи з поставленої мети, автором дослідження визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати підприємницьку і меценатську діяльність братів Яхненків та Симиренків;

- охарактеризувати особливості та специфіку функціонування у різних галузях промисловості торгово-промислової компанії «Брати Яхненки і Симиренко» як приклад побудови та організації власного бізнесу або підприємства;
- з'ясувати сутність компетентності «ініціативність і підприємливість»;
- виявити міжпредметні зв'язки курсів з історії України 9-11 класів для формування економічної компетентності;
- охарактеризувати методику формування компетентності «ініціативність і підприємливість» на прикладі дослідження підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків і Симиренків.

Стан наукової розробки. Феномен компетентнісного підходу у сучасній світовій освіті та Україні аналізується цілим рядом вітчизняних дослідників таких як: О. В. Овчаруком, О. І. Пометун, О. І. Локшиною, Л. І. Паращенко та іншими. Серед зарубіжних дослідників цю проблему в освіті розглядалися І. А. Зимнею, А. В. Хуторським, І. П. Мединцевим, Дж. Равеном, В. Хутмахером та іншими.

У контексті вивчення проблеми компетентнісного підходу особливо необхідно звернути увагу на праці та напрацювання вітчизняного учителя-методиста Ю. Б. Малієнко, який розкриває теоретичні та практичні аспекти реалізації компетентнісного навчання у викладанні історії [93, 141, 142].

Для розкриття нашої теми досить цінна є стаття вітчизняної методистки О. Пометун, що зачіпає проблеми практичного застосування активного викладання історії крізь призму реалізації нового Державного стандарту базової середньої освіти. В ній, зокрема, наголошується на необхідність розвитку в школярів основних компетентностей під час вивчення історії [103].

Питання компетентнісного підходу досліджувалися у роботах таких вітчизняних методистів історичної освіти, як: О. Овчарук, Н. Гупан, О. Пометун, та ін. Серед українських дослідників, які ґрунтовно розглядали проблему формування економічної компетентності та компетентностей «ініціативності та

підприємливість», слід виділити напрацювання Р. Баландюка, Г. Назаренка, А. Білової та інших, а серед польських – Е. Бобінської та М. Товкала.

Проблему застосування економічного компоненту на уроках історії України досить ґрунтовно розкриває в низці наукових статей вище згаданий вітчизняний методист Р. Баландюк [42, 43, 44, 45]. В них запропоновано методичні рекомендації та способи організації історичної освіти для впровадження економічної складової на заняттях з історії України. Також проаналізований сучасний стан вивчення цієї проблематики в науковій літературі.

В контексті нашої проблеми важливо виділити українсько-польський проєкт «Уроки з підприємницьким тлом» (2014) [51]. Наслідками даного проєкту стало видавництво навчального посібника «Уроки з підприємницьким тлом», де, зокрема розкриті методи і прийоми формування підприємницької компетентності на шкільних уроках з історії України. Серед українських вчителів, які взяли участь в проєкті і розробили конспекти уроків з історії України з підприємницьким тлом слід згадати С. Слободиську, О. Шишкевича та І. Гончара. Теоретичну основу проєкту про проблему розвитку підприємницької компетентності на шкільних уроках з історії розкриває Ю. Митрофаненко.

Певні методичні аспекти розвитку підприємницької компетентності в учнів розкриває Г. А. Назаренко у своєму методичному посібнику [98], проблему впровадження фінансової грамотності та підприємливості в шкільних програмах для 5 та 9 класів висвітлює А. Довгань та О. Чеснікова [71].

Проблема міжпредметних зв'язків в контексті міжпредметного підходу як основної умови для компететнісного навчання на уроках історії досліджувалась низкою українських дослідників: В. Корнєєвим, С. Затишинською, О. Мариновською та ін. Крім вище згаданих дослідників міжпредметні зв'язки на шкільних уроках історії розглядалися О. Удодом, О. Матюшенком і В. Соловйовим.

Неодноразово проблеми реалізації міжпредметних зв'язків в контексті застосування інноваційних технологій під час викладання історії у своїх роботах та публікаціях торкається К. Баханов [47, 48, 49].

На необхідності використання інтеграції історії із іншими навчальними предметами наголошується в статті вітчизняного дослідника М. Добриці. В ній він розкриває низку переваг використання інтегрованого підходу в навчанні історії України [70].

Способи впровадження згаданих компетентностей під час вивчення історії, використовуючи письмові історичні документи, згадуються в цьогорічній статті О. Ткаченка, Т. Ткаченка і В. Грукача [116]. В ній обґрунтовується актуальність застосування архівних джерел на уроках історії. Наприклад, справи фонду Р-5799 Державного архіву Черкаської області містять численні документальні факти діяльності Яхненків та Симиренків у вище зазначеному регіоні і загалом на Україні. Документи з цього фонду можемо залучати на уроках з історії України [87].

За допомогою численних статистичних даних проблематика підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків і Симиренків досить яскраво розкрита у монографії Т. Лазанської [91]. Серед авторів, які досліджували підприємницьку та меценатську діяльність братів можна виділити: К. С. Гусса, В. Г. Сарбея, П. В. Вольвача, Н. Й. Романюка, І. В. Довжука, О. В. Малюту та ін. Досить змістовно діяльність братів розкрита в публіцистиці XIX ст.: «Киевская Старина», «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Вестник промышленности», Отдел «Современная промышленность» та ін. В цьому контексті слід визначити П. Клебановського і його статтю «Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко» у журналі «Киевская Старина» в 3 частинах.

Серед черкаських краєзнавців, які розглядали феномен родини Симиренків в контексті історії Черкащини необхідно згадати В. Карпенка, М. Слабошпицького, І. Розгіна, П. Жука та ін.

Городищенський краєзнавець В. Чос у своїй роботі детально розкриває функціонування у його селі підприємств Яхненків та Симиренків. Також в ній наявні фотодокументи заводів та етикетка компанії братів. Тут відображено роль роду Симиренків у культурному та соціально-економічному розвитку не тільки цього населеного пункту, а взагалі України [123]. В іншій праці аргументується той факт, що родина Симиренків походить від запорозьких козаків [124].

Важливим для нас є напрацювання мліївського краєзнавця Т. Курінної, яка у 2003 р. видала дослідження історії свого села, де крізь призму регіональної історії розкривається підприємницька діяльність Симиренків [90]. Крім цього, в іншій роботі вона наводить численні факти меценатської діяльності представників родини Симиренків в Україні [89].

Серед найновіших краєзнавчих праць, де було частково розглянуто нашу проблематику, необхідно виділити монографію О. Голобородька. Надзвичайно цінним в ній є дослідження генеологічного аспекту представників братів Яхненків та Симиренків [65].

Певну цінність для нашої теми становить невеликий біографічний нарис за авторством Л. Воскобійника, в якому міститься досить непогана джерельна база та фактичний матеріал підприємницької та меценатської діяльності братів [58].

В контексті розгляду стану наукової розробки нашої проблематики неможливо не згадати про дисертаційні дослідження, які зачіпають меценатську діяльність братів Яхненків та Симиренків. Вище згаданим мліївським краєзнавцем Т. Курінною була ґрунтовно досліджена проблема розвитку благодійності на середньому Подніпров'ї у XIX та на початку XX ст. В 3 розділі цієї праці були визначені конкретні заходи братів-меценатів для розвитку культури вище зазначеного краю. Також у роботі була обґрунтована цінність та унікальність меценатської діяльності Яхненків та Симиренків [148]. Українською дослідницею Т. Ніколаєвою була розкрита проблема внеску підприємців в освітньо-культурний розвиток України кінця XIX та початку XX ст. Так, в 4 розділі роботи чітко визначена роль представників родини Симиренків в розвитку та піднесенні вітчизняної культури [150].

Важливим джерелом для автора є численні біографічні факти про меценатську та підприємницьку діяльність братів Яхненків та Симиренків, що містяться в щоденику юрисконсультанта компанії «Брати Яхненки-Симиренко» – О. Ф. Кістяківського.

Досить ґрунтовно розкривається постать Семена Яхненка як одеського міського голови (1860-63 рр.) в праці О. М. Де-Рібаса «Старая Одесса» [28]. В ній автор відзначає велике значення Семена Яхненка у розвитку одеської культури, освіти та міського благоустрою.

Важливим для нас джерелом є спогади Т. Г. Шевченка, в яких висвітлено численні факти підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків та Симиренків. Нами використовувалися спогади, що були опубліковані під редакцією першого біографа відомого поета – М. Чалого [38].

Таким чином, незважаючи на те, що історичні аспекти діяльності братів Яхненків та Симиренків в ХІХ столітті вивчаються сучасними вітчизняними істориками, проблема підприємницької та меценатської діяльності вище зазначених історичних діячів ще не була предметом окремого дослідження, що й обумовлює актуальність дипломної роботи.

Методологічну основу дослідження складає компетентнісний підхід у вітчизняній сучасній системі освіти. Для вирішення поставлених завдань і перевірки вихідних положень були використані наступні методи дослідження:

теоретичні: логічний та історичний метод, системний аналіз, дедукція та індукція; аналіз проблеми формування компетентності «ініціативність і підприємливість» на уроках історії у науков0- методичній, навчальній літературі й осмислення фактичного матеріалу; метод вивчення і узагальнення педагогічного досвіду та педагогічної практики вчителів; *емпіричні*: порівняння різних навчальних методик та методів, навчальних програм 9-11 класів з історії України; біографічний метод.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*: на основі аналізу підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків та Симиренків запропоновані організаційно-педагогічні умови для формування

компетентностей «ініціативність та підприємливість» в сфері вітчизняної освіти на шкільних заняттях історії України в 9-11 класах: застосування активних методів навчання; підбір інтерактивних технологій навчання; використання міжпредметних зв'язків та ін.

Удосконалено: реалізацію міжпредметних зв'язків на уроках історії України в 9-11 класах на основі компетентнісного підходу. *Дістали подальший розвиток:* вдосконалення використання методів формування компетентностей «ініціативність та підприємливість» на шкільних заняттях з історії України в 9-11 класах.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що вивчений та узагальнений матеріал з даної проблематики може бути використаний при підготовці семінарських занять, при написанні наукових публікацій та при підготовці до уроків під час проходження педагогічної практики, розробці міжпредметних факультативів («Підприємці Черкащини (краєзнавчий курс)», «Технології інноваційного виробництва (історія розвитку)», «Видатні меценати в Україні (XIX-XX століття)», «Моя громадянська свідомість. Благодійництво» та ін.). Практичне значення бакалаврської роботи полягає у розробці методичних підходів до формування компетентності «ініціативність і підприємливість» на уроках історії засобами вивчення підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків і Симиренків. Запропоновані матеріали (фрагменти уроків, інтерактивні завдання, мініпроекти) можуть бути використані вчителями історії для реалізації компетентнісного підходу, розвитку підприємницького мислення учнів, інтеграції історичних знань із сучасними викликами та виховання громадянської відповідальності в умовах Нової української школи.

Структура дослідження складають вступ, 3 розділи, висновки (74 с.), список використаних джерел (158 найменувань) та 12 додатків.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження апробовані на звітній науковій конференції студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, 2022).

РОЗДІЛ 1

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТІВ ЯХНЕНКІВ І СИМИРЕНКІВ У ХІХ СТОЛІТТІ. ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВОЇ КОМПАНІЇ «БРАТИ ЯХНЕНКИ-СИМИРЕНКО»

Успішне сільське підприємництво в Україні на I половину ХІХ століття є досить рідкісним явищем. В такій ситуації винятковим був різкий та швидкий успіх торгово-промислової компанії «Брати Яхненки-Симиренко», представники якої були селянами. Феномен цих братів не міг не зацікавити вітчизняних істориків. І, як правило, основні уявлення про українську буржуазію цього періоду сформувалася саме на підприємницькій діяльності братів Яхненків та Симиренків.

Торговим домом називають велику торгову фірму, що займається масштабними торговими угодами по широкій номенклатурі продукції, і яка використовує залучений та власний капітал [135, с. 241]. Фірма – господарське, промислове або торговельне підприємство, що послуговуються правом юридичної особи, і яка під певною торговою маркою здійснює надання послуг та продаж своєї продукції [131, с. 1538]. В багатьох джерелах саме ці два поняття використовуються для позначення підприємств братів Яхненків та Симиренків [29, 30, 31, 34].

Компанією називаємо торгове або промислове підприємство, торгово-промислове об'єднання підприємців. [134, с. 705]. У контексті своєї еволюції торгово-промислове економічне утворення братів Яхненків та Симиренків включало всі вище згадані форми підприємства. Тому, на думку автора, найбільш прийнятним для останнього є використання поняття «торгово-промислова компанія».

На жаль, на даний момент не встановлено точну дату виникнення торгово-виробничого підприємства братів Яхненків (Терентій, Степан і Кіндрат) і їх

компаньйона Федора Степановича Смиренка. Значна частина дослідників вважають, що це могло статися близько 1815 р. [142, с. 308-309; 115, с. 20].

Родина Смиренків мала козацьке коріння. Про це свідчать відомості, які були знайдені у «Ревизской сказке» (ревізійний перепис населення за 1811 р.), у списку яких записано Степана Андрійовича Смиренка (1765 р. н.) [1, с. 144, 149] (Додаток А.1). Степан був сином запорозького козака Андрія, який після двадцяти років вільного козакування відмовився присягнути на вірність Катерині II. За це його позбавили всіх козацьких привілеїв та навіть власного імені. Він змушений був податися чумакувати і в степах знайшов свою смерть. А його сім'я (дружина та восьмеро дітей) опинилася у кріпацтві польських магнатів Браницьких (після поріднення родин Браницьких та Воронцових Смиренки стали кріпаками М. С. Воронцова [55, с. 164-165], а за іншими даними – графині Браницької) [143, с. 306].

Вирватися із кріпосної неволі вдалося лише Федорові (1790-1867 рр.), який був зятем старого Михайла Яхненка. Разом з великою родиною Яхненків він заснував торговий дім, який займався торгівлею худоби, зерна, орендою і будівництвом млинів, що знаходилися недалеко від рідного Платонового хутора. Цей хутір був розміщений між містечками Городище і Мліїв на Черкащині [91, с. 188]. Згодом вони орендували млини-крупчатки у м. Смілі на р. Тясмин, пізніше – на р. Рось у м. Умані у графа Самойлова (колишнього пана Яхненків) [30, с. 107].

Першим представником даної торгово-промислової компанії був Кіндрат Яхненко [30, с. 106]. Вона залишилася йому у спадок після смерті батьків у 1843 р. Народився Кіндрат Яхненко 21 вересня 1790 р. у м. Сміла Черкаського повіту [91, с. 187]. В іншому джерелі сказано, що він народився 1783 року [30, с. 106]. Батько Михайло, будучи кріпаком у гр. Самойлова, шив кожухи та чоботи із шкіри, яку обробляв сам, і продавав їх на найближчих ярмарках. Торгуючи цим товаром, він зміг накопичити достатню суму грошей, за яку і викупив з кріпацтва свою сім'ю. На це він затратив всі накопичені заощадження. Все, що залишилося у Яхненків, це 600 крб. асигнаціями, яких Михайло позичив у знайомого торговця

-коробочника [30, с. 106-107]. Для зручного ведення торгівлі Кіндрат Яхненко переселяється в 1812 р. на Південь України, в місто Одесу [91, с. 188].

Сім'я Яхненків з 1832 р. перебувала у другій одеській гільдії, а вже з 6 травня 1853 р. перейшла до першої [3, с. 1-2]. Терентій, Кіндрат та Семен, спадкоємці своєї частини компанії після смерті батька, отримали «состоянія наслѣдственныхъ почетныхъ гражданъ г. Одессы за капиталъ» (з 14 липня 1851) [4, с. 2, 4; 6, с. 7]. Семен Яхненко на той час мав уже хороші практичні знання, які збагатив ще й спеціальною освітою, закінчивши у Москві Практичну академію комерційних наук. Його дядьки ледь могли підписати важливі документи, так як були малописьменними. Але природа їх наділила нахилом до підприємницької діяльності [91, с. 189-190]. Статус почесних громадян вище зазначеного міста одержали 10 квітня 1832 р. і члени сім'ї Симиренків, так як Федір був купцем першої гільдії [2, с. 4-5] (Додаток А.2).

Свою надзвичайну наполегливість і невгамовну енергію брати Яхненки і Федір Симиренко проявили ще кріпаками. У 1812 р. вони стали займатися виробленням шкіряних товарів в Одесі, а також скуповували і продавали «гуртову худобу». На початку свого існування це підприємство дотримувалося принципів взаємної довіри сторін, носило характер «Патріархального товариства» [143, с. 306].

Поступово їх спільна підприємницька діяльність починає приносити досить великий прибуток. Про початковий успіх у торгівельній справі братів Яхненків і Симиренків описувалось в статті П. Клебановського «Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко», яка містилася у журналі «Киевская старина» 1896 року. В ній вказано, що дружні відносини та енергійна діяльність всіх членів сім'ї в фірмі вплинули на те, що кожного року в них збільшувалися об'єми продажу муки, і тим самим покращувалося економічне становище братів. Брати Яхненки і Симиренки, завдячуючи чесному відношенню до своєї справи, змогли до 20-х рр. ХІХ ст. накопичити коштів сумою 6-7 руб. асигнаціями. В той час власників такої суми грошей називали капіталістами. Свого успіху вони добилися завдяки використанню кредитів і також гармонійної співпраці кожного

із членів сім'ї. Практичний досвід у торговій справі брати отримали через численні зближення із купцями на міських ярмарках. Слід звернути увагу на те, що в Одесі, Севастополі та Миколаєві у них були спеціальні товарні склади. Ними управляли перевірені люди: зять Степана Яхненка – Шевченко та наймані службовці [30, с. 111].

Внаслідок успішного розвитку торгівлі інформація про підприємливість, справедливість і працьовитість братів розповсюдилася по Київській губернії та за її межами. Тому до них приїхав спеціаліст по будівництву млинів, які виготовляють вищі сорти пшеничної муки, М. Лашин, щоб започаткувати в компанії виробництво високоякісного борошна. Для цього він наполягав спільно орендувати водяні млини в Уманському повіті. Брати погодилися з його пропозицією і уклали договір на таких умовах: капітал і кредит братів Яхненків і Симиренків, знання і організація виробництва Лашина, прибутки навпіл [74, с. 155].

Спочатку компаньйони орендували водяний млин у м. Умань на 10 років. Михайло Лашин виявився компетентним у своїй справі, зумів налагодити виробництво високоякісного борошна, раціонально організував роботу, по комерційному. Місцеві поміщики довіряли родині Яхненків-Симиренків, завдяки цьому змогли вільно користуватися широким довгостроковим кредитом на придбання у них зерна. Кожної осені брати закупували річний запас зерна для подальших операцій [74, с. 155].

Зерно переробляли на борошно і продавали його на місці та за кордон. По всій Україні вже до 1830 р. їхній компанії належало багато хлібних магазинів і складів із борошном для подальшого продажу. Лише в Одесі було відкрито 6 магазинів, які належали їхньому Торговому дому. Реалізацією борошна в них займався Терентій, молодший брат Яхненків. У Миколаєві таку роботу виконував вище згаданий зять Степана Яхненка – Шевченко, а в Севастополі керував продажем борошна надійний службовець. Процес продажу борошна був досить успішним, тому прибутки Яхненки з Симиренками отримували дуже великі, оскільки активно користувалися різницею в сезонних цінах і майже

постійною їх нестабільністю. Так, компаньйони купували пшеницю восени по 10 крб. за чверть, а весною, у зв'язку з великим попитом з-за кордону, ціна на неї в Одесі зростала до 30-40 крб. Тому прибуток братів налічував уже не кілька тисяч, а сотні тисяч карбованців готівкою. Через 10 років термін орендування уманських млинів братами Яхненками і Симиренками закінчився, і вони розірвали угоду з Лашином. Обидві сторони отримали по 500 тис. крб. чистого прибутку [30, с. 113].

Платон Федорович Симиренко народився 2 грудня 1829 р. (Додаток А.7). Після закінчення кращого на той час пансіонату Золотова в Одесі, а пізніше ще й отримавши інженерну освіту у Парижі (1843) [80, с. 98], він прилучився до справ компанії. Йому пощастило познайомитися з цукровими заводами гр. Бобринського, а пізніше – відомим підприємцем М. Я. Сетгофером у Смілі. Ознайомившись із неоціненними вигодами, які надходять від цукрового виробництва, Платон Симиренко захоплюється цією справою і разом з Сетгофером, за дорученням компанії, їде за кордон, щоб вивчити технологію виробництва цукру [91, с. 191]. За порадою Платона, Яхненки і Симиренки одночасно із утриманням борошномельних млинів починають займатися цукрово-рафінадною промисловістю [31, с. 255].

Саме на початку 40-х рр. XIX ст. брати Кіндрат і Терентій разом із Ф.Симиренко та Платоном заснували торгово-промислову компанію (торговий дім) під назвою «Брати Яхненко і Симиренко». Як і давніше їхнє партнерство засновувалося на принципі взаємної довіри [143, с. 309].

В 40-і роки XIX ст. торгово-промислова компанія Яхненків і Симиренків набула успішного функціонування та розквіту, так як брати почали вкладати весь свій капітал у цукрову промисловість. Брати придбали на цукроварні гр. Бобринського 10 тис. пудів цукру-рафінаду по 28 крб. за пуд, який збували через власні магазини, що знаходилися в Одесі, Севастополі і Миколаєві, по 38-40 крб. Компанія отримала від цієї «цукрової операції» близько 100 тис. крб. прибутку [31, с. 251].

В той час Платон, син Федора Самиренка, запропонував братам збудувати цукровий завод, так як вони володіли капіталом в 600 тис. крб. та асигнаціями (170 тис. крб. сріблом). Згодом Яхненки-Самиренки взяли в оренду землю поміщиків Березовських і розпочали будівництво Ташлицького цукрового заводу [31, с. 255].

Необхідно виділити основні вимоги до оренди:

По-перше, термін оренди повинен був тривати 10 років і 3 місяці з орендною платою кожного року по 1700 крб. сріблом за 40 дес. землі.

По-друге, поміщик брав забор'язання щорічно засівати буряками до 150 дес. землі і продавати їх заводу вартістю 57 коп. за один берковець, що важив 10,5 пудів.

По-третє, брати взяли на себе забор'язання закупити 225 дес. лісу по 35 крб. 71,5 коп. за кожен саженець для зрубу і наймати робітників із селян (не менше 30-ти) без всякого втручання поміщика у це виробництво.

По-четверте, цукровари зберегли право закупівлі ними буряків в сусідніх маєтках [31, с. 258].

Будували вони завод за останнім словом техніки за французькою технологією виробництва. Оснащення завезли з Франції і запросили 30 спеціалістів цукровиробництва разом із їхніми родинами. І вже у 1843 р. компанія запустила у виробництво перший не тільки в Україні, а й у цілій імперії паровий пісково-рафінадний завод [54, с. 146]. Про інноваційність даного заводу уже після його ліквідації згадувала газета «Киевлянин» в 1900 році: «Первые сахарные заводы были незначительны и отличались ничтожной производительностью. Рафинировочный отделения были только у гр. Потоцкого и Бобринского. Все заводы были оборудованы самым первобытным образом; только в 1843 г. братья Яхненко и Самиренко устроили первый в России паровой сахарный завод с рафинадным отделением» [29, с. 2].

Все будівництво заводу, його експлуатація і вдосконалення протягом орендованого часу обійшлося власникам у 120 тис. крб. Водночас Березовський не зумів вчасно викупити завод, що було передбачено в угоді, тому втратив на

нього право власності. Тому завод став повною власністю компанії [91, с. 192]. На завод брати запросили відомого петербурзького рафінера Мейера, який протягом 20 років виконував обов'язки директора заводу. За цей час Мейер довів виробництво цукру до такого показника якості, що він міг конкурувати з кращими зарубіжними і вітчизняними зразками. З метою ознайомлення із їхнім передовим технічним виробництвом цукру до Ташлику з'їжджалася значна кількість сусідів-поміщиків [67, с. 43]. Одного разу гр. Бобринський завітав до компанії, а потім, проводжаючи Кіндрата Михайловича, запитав його про те, що він буде робити, якщо розориться. Той не розгубився і спокійно відповів, що із задоволенням повернеться до звичної для нього справи – кушнірства [31, с. 258].

З цього часу поряд з цукром, виготовленим на заводах графа Бобринського, на полицях крамниць появилася продукція промисловців Яхненків-Симиренків [67, с. 43] (Додаток А.5; Додаток А.6). «Переїжджаючи Харковомъ, – повідомляв член Московського сільськогосподарського товариства, – я бачивъ кілька крамниць бурякового цукру зъ цукроварень гр. Бобринскаго, Мальцева и купца Яхненка. На Київщини та на Подилли, за відомостямъи, звидтъи одержанымъи, цукрова промысловистъ розростаѣтъся до вельчезныхъ розмиливъ» [91, с. 192].

Поступово їхня торгово-промислова компанія починає зростати. Ташлицький завод приносив значний капітал, і Яхненки-Симиренки вирішили розширити своє виробництво. Вони взяли у гр. Потоцького в оренду на 3 роки невеличкий пісково-рафінадний завод, що знаходився в м. Орловець [67, с. 43]. Згідно цієї угоди промисловці, не вкладаючи ніяких додаткових коштів у виробництво, за винятком заробітної плати цукровару і прикажчикам, поповнили свою скарбницю чистим прибутком понад 400 тис. крб. Не залишився у збитку і гр. Потоцький, який не поновив з Яхненками і Симиренками договір на новий термін, прагнучи привласнити усі прибутки від заводу [91, с. 193].

Ташлицький завод став конкурентом для смілянського заводу гр. Бобринського. Тому при купівлі цукрового піску ціни піднялися. Поступово це дає стимул іншим поміщикам технічно вдосконалити своє виробництво цукроваріння. Саме тому знатні поміщики гр. Сангушко, Браницькі,

спостерігаючи за матеріальним злетом торгово-промислової компанії «Брати Яхненки-Симиренко», почали реконструювати свої заводи на парове виробництво [91, с. 193].

У 1846 р. князь Воронцов запропонував фірмі збудувати в його маєтку Мошногогородищенський цукровий завод. За угодою, яка була підписана того ж року, торгово-промислова компанія взяла в оренду у князя 260 дес. землі на 36 років і зобов'язалась побудувати поблизу с. Мліїва цукровий завод. Практично відразу промисловці почали будувати завод і містечко, які згодом вражали своїм виглядом та устаткуванням. Перш за все, тут було побудовано цегельний завод, на якому випалювалася цегла високої якості. Тому часто можна було спостерігати, як цілі вервечки возів з цеглою тяглися з містечка в різні боки. Одночасно йшло активне будівництво всього заводського комплексу. Він з самого свого початку і до кінця будувався як потужний заклад, що мав переробляти 200 тис. берківців буряків і виготовляти 400 тис. пудів рафінаду. У новопобудованому Городищенському заводі продукція у 1863 р. оцінювалася більше ніж у 1,7 млн. крб. Завод входив у групу найбільш високопродуктивних підприємств того часу [91, с. 194-195]. На початках він виробляв до 73 тис. пудів цукрового піску на рік [109, с. 418]. Також на даному підприємстві виготовлявся рафінад у кількості 500 тис. пудів на рік [142, с. 311]. Технічним директором Мліївського (Городищенського) промислового комплексу став у 1845 р. Платон Симиренко, який одночасно виконував і обов'язки інженера городищенських заводів. Цього ж року він зайняв посаду ще й головного керівника родинної компанії [97, с. 113].

Один із дослідників цукрової промисловості, вітчизняний вчений-економіст К. Воблій, назвав Городищенський промисловий комплекс (Додаток А.3) братів «комерційним комбінатом». Він підкреслив, що поєднання пісочної цукроварні з величезною рафінарнею було рідкісним явищем за тієї доби. Перш за все, він обслуговував потреби власного підприємства, що мало кілька цукроварень [54, с. 221].

У другому номері «Вестника промышленности» за 1858 рік описується про те, як використовувалася вільнонаймана праця на Городищенському цукровому заводі Яхненків і Симиренків: «въ заводѣ ггъ. Яхненка и Симиренка нѣтъ ы помыну о какой-лыбо принудительности труда; всё какъ полное коммерческое дѣло, основанное на трудѣ свободномъ; вознаграждение за трудъ также совершенно свободное, по обоюдному условію между заводчиками ы работныками...» У цьому ж документі кореспонденцією наводиться примітка, в якій брати представляються прикладом для інших підприємців, які «не только существуютъ, пользуясь однимъ наемнымъ трудомъ, но и богатѣють» [113, с. 673].

В основному половину ресурсів, які потрібні були для рафінаду, вироблялися на заводах братів Яхненків і Симиренків, і на кінець 1840-х рр. у них з'явилося уже третє підприємство – Русько-Полянський цукровий завод, який був побудований на орендованій ними землі, яка знаходилася в 45 верстах від Городищенського виробничого комплексу [143, с. 310].

Цей завод було закладено на землі, що відносилася до володінь управління Міністерства державного майна, а пізніше стала власністю М. П. Бразоль. Договір на оренду цієї землі був довгостроковим і завершувався у 1893 р. Завод на 4-х місячне виробництво повинен був найняти до 600 чол. і завдяки цьому мав виробляти кожного року від 40 до 70 тис. пудів цукрового піску. Протягом інших місяців на повинно було працювати тільки до 100 чол. Заводське обладнання оцінювалося близько 300 тис. руб., а вартість інших матеріалів, які були потрібні для виробництва продукції на його території, складала близько 50 тис. руб [143, с. 310].

Про технічні інновації на заводах братів досить детально описує у своїй монографії «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)» Тамара Лазанська. В ній вона вказує на основні переваги цих інновацій: найновіші парові конструкції системи Уатта мали загальну потужність у 20 к. с.; у машинному відділенні знаходилися паровики у 20 к. с. та пневматичні багатофункціональні насоси, котли роботи

Геккмана для дефекації цукрового соку, модернізовані силові приводи, машини, тертки, преси та ін. За своєю будовою та технічним обладнанням, їхні заводи займали перше місце в імперії серед усіх рафінадних підприємств. І в усій Європі рівних їм підприємств було досить мало [91, с. 195].

За даними праці «Статистическое описание Киевской губернии» (1852 р.) та статті Кнюпфера «Агрономические путешествия по Киевской и Полтавской губерниях летом 1851 г.» в «Журнале Министерства государственных имуществ» вартість вище згаданої цукроварні Яхненків і Симиренків становила 1 млн. крб. сріблом [35, с. 56; 91, с. 195-196].

Закупівля французьких машин і взагалі всього обладнання коштувало компаньйонам у два рази дорожче за ціну країни-виробника [35, с. 67]. Аварія величезного колеса пресової машини на одному з цукрових заводів, ремонт якої можна було здійснити лише за межами Російської імперії [91, с. 196], вимагала якогось виходу з даної ситуації. Внаслідок несправності маховика колеса цей цукровий завод цілий рік не працював. Тому до кінця року на складі ще залишилося близько 200 тис. пудів піску, а також значна кількість рафінаду. Ціни були низькі і продавати стало незручно. Брати вирішили збудувати на основі невеликої ремонтної майстерні машинобудівний завод [158].

З метою вивчення кращих досягнень у галузі машинобудування та обладнання машинобудівного заводу компанія відправила до Брюсселя і Парижа Платона Федоровича. З-за кордону він привіз на завод кваліфікованих спеціалістів і найновіші зразки металообробних верстатів [91, с. 196].

Городищенський машинобудівний завод, який був збудований 1851 року, налічував 6 відділень, 8 оснащених паровиками машин, 38 горнів та 28 станків різноманітного профілю. Ризикуючи, торгово-промислова компанія відважилась на спорудження заводу, незважаючи на ще слабкий розвиток машинобудівної промисловості і низького машинного попиту в цей період. Затрати, які мали піти на побудову підприємства, вимагали великих коштів, що могли окупитися тільки у довготривалій перспективі [91, с. 197]. Юрист-консультант компанії О. Кістяківський у своєму щоденнику зазначив, що будівництво Городищенського

машинобудівного заводу коштувало 1.400.000 рублів [36, с. 151]. У перші роки своєї роботи він оцінювався в 397 тис. крб., а уже в 1864 р. його ціна піднялася і становила більше 2 млн. крб. [91, с. 203].

Вище згаданий дослідник К. Воблій наголошував, що машинобудівний заклад збільшував силу, продуктивність та ефективність виробництва пісочно-рафінадної цукроварні [53, с. 221].

Платон Федорович Симиренко вперше виготовив на Городищенському (Мліївському) машинобудівному заводі металеві пароплави і став зачинателем вітчизняного модерного пароплавства на Дніпрі [102, с. 44]. Перший пароплав під назвою «Українець» (Додаток А.4) у 40 к. с. був випущений цим заводом і спущений на Дніпро у 1853 р. Із цього ж заводу у 1861 р. був спущений на воду і другий пароплав у 100 к. с., який мав назву «Святослав» [102, с. 45; 87, с. 51]. Крім них, у компанії були також декілька баржей та баркасів [102, с. 44-45]. Треба зауважити, що, окрім Ташлицького і Городищенських заводів, братам Яхненкам і Симиренкам належали ще й Олександрівський цукровий завод, парові млини та газове підприємство [91, с. 198].

Ті частини, що належали спадкоємцям Степана Яхненка, у 1858 р. були відокремлені від загального капіталу, внаслідок цього підприємство перетворилося на товариство «за договором» з капіталом в 1,5 млн. руб. [143, с. 308].

Таким чином, старанність Яхненків і Симиренків, сплановане і планомірне кредитування, до яких вони вдалися, а також їхня підприємницька талановитість та ініціативність у різних виробничих сферах привів до величезного успіху, якого торгово-промислова компанія досягла через кілька десятиліть.

Народився Василь Федорович Симиренко (Додаток А.8) 7 березня 1835 р. у с. Мліїв Черкаського повіту Київської губернії [80, с. 98]. Перш за все, він здобув освіту в Санкт-Петербурзі у французькому пансіоні, після того ще в Паризькому політехнічному інституті. Упішне завершення інституту дозволило йому досягнути фаху технолога-інженера у галузі цукроваріння [50, с. 35].

Період проходження освіти Василя Федоровича у Франції збігся з кризовими процесами в торгово-промисловій компанії «Брати Яхненки-Симиренко». Смерть батька Федора у 1867 р. та брата Платона в 1863 р. були основною причиною того, що його запросили з Парижу для управління родинною компанією (фірмою) [128, с. 37]. Попри економічну кризу після аграрної реформи (1861 р.), в результаті якої ряд підприємств братів Яхненків та Симиренків переживають значні матеріальні втрати, непоправний удар родинній фінансовій справі заподіяла загибель протягом 1863-1868 рр. провідників та фундаторів компанії. Таким чином з 1863 року Василь Симиренко плавно приєднується до лав компанії, а з 1868 року він стає її керівником [119, с. 55].

За період управління родинною компанією Василь Федорович реалізовував таку інновацію як патентування винаходів. Зокрема, 15 грудня 1873 року компанія одержала право (привілей) на «апарат для змашування прямовисних валів» [119, с. 55].

Не дивлячись на складний стан справ в компанії і фінансову кризу, продукція Василя Федоровича продовжувала бути затребуваною. Керівнику КВ ІРТТ (Київське відділення Імператорського руського технічного товариства) доручено доставити 3 іменні нагороди від 27 травня 1874 року, присвоєних за значний внесок у роботу лондонської виставки (1873 р.). Одна з них належала і експонатам компанії Яхненків та Симиренків [120, с. 31-32].

Василь Симиренко вирішив започаткувати акціонерну компанію для покращення фінансової роботи. Центральний управляючий Критський погодився поновити в 1872 р. угоду на 36 років. За її змістом, це була оренда 260 десятин землі, яка була неподалік від Городищенського містечка. Однак укладання договору ніяк не покращило фінансову ситуацію в компанії [158].

Врятувати компанію від фінансової кризи та агонізування не вийшло. Її успішній роботі заважали численні розбіжності серед спадкоємців керівників. Тому 1873 року Василь Федорович відрікся від своєї частини майна на користь компанії [119, с. 55]. У своєму щоденнику О. Кістяківський 22 квітня 1875 р. зафіксував, що сам Василь Федорович не винний у тому, що компанія

розорилася, оскільки вона почала занепадати ще за управління його брата Платона [36, с. 168].

Серед причин занепаду торгово-промислової компанії «Брати Яхненки-Симиренко» можна виділити наступні:

- загальна фінансова криза 60-х рр. XIX ст. У цукропромисловців не було потрібних оборотних грошей через брак кредитів та зменшення сільськогосподарського виробництва. Значних втрат було завдано вотчинним підприємствам і тим, що в епоху грюндерства були створені на основі кредитів. До них відносилися і найвідоміші на той період українські підприємства, що належали братам [91, с. 199].

На думку авторів статті «Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко», що містилася в газеті «Киевский телеграфъ», основною причиною фінансових ускладнень підприємств компанії було: «... въ денежномъ кризисѣ, который тяготѣеть уже около двухъ летъ надъ промышленностью юга Россіи...» [34].

- Передчасна смерть обдарованих колишніх керівників компанії [157];
- відсутність підтримки уряду під час фінансової кризи [91, с. 199; 54, с. 105];
- розгульне життя деяких членів родинної компанії і її масові необдумані пожертвування. Дружина К. Яхненка надмірно захоплювалася діамантами. Також у 1856 р. разом зі своєю родиною та сімейним лікарем вона дозволила собі відвідати царську коронацію, а звідти поїхала у найвідоміші європейські міста. Син Терентія Іван Яхненко деякий час взагалі жив безклопітним життям з великим комфортом [91, с. 201]. Платон Федорович часто вкладав значні кошти на утримування дому інвалідів. Він також нагороджував працівників компанії (фірми) численними преміями за різноманітні винаходи в конструюванні та вдосконаленні машин [36, с. 139, 151, 156].

Внаслідок цього всього конкурентоздатність компанії суттєво знижується. Гр. Воронцов, за підбурюванням свого управляючого Крітського, спорудив поруч з Городищенським цукровим заводом свій завод, який склав неабияку

конкуренцію компанії братів. Тому їй приходилося закуповувати цукрову сировину на віддалі 20 верст, що суттєво підняло ціну на виробництво [91, с. 201].

Перші тривожні відомості про складний стан справ компанії почали поширюватися ще у 1861 р. Втрачена валіза із надзвичайно важливими діловими паперами під час фінансових операцій констатувала факт про необережність адміністрації компанії. Тому у фінансових колах запідозрювали, що компанія перебуває в кризовому стані. За нею були численні величезні позики. А уже у 1862 р. компанія «брати Яхненко-Симиренко» втратила можливість виплачувати платежі по кредитах. Через це, на домагання кредиторів була сформована спеціальна комісія [91, с. 201].

До складу цієї комісії входили граф Лубненський, міський голова м. Києва Завадський, поміщики Філіпов та Гідгорський, одеський банкір Ефрусі, купець з Бердичива Бернштам, ректор Київського університету Вунге та ін. Власне сам склад учасників комісії свідчив про те, що зупинка виплати платежів дуже відомої компанії було подією незвичною. Спеціальною комісією було з'ясовано, що актив компанії (фірми) був ще на жовтень 1861 р. 5 800,8 тис. крб., пасив – 4 408,3 тис. крб., залишок – 1 392,5 тис. крб. Зіставивши всі дані за минулі 6 років, комісія вирішила, що компанію братів Яхненків та Симиренків потрібно визнати такою, що може повністю повернути заборгованості кредиторам. Вона визнала, що з жовтня 1855 р. до жовтня 1861 р. компанія на розвиток своїх заводів витратила тільки 418, 1 тис. крб., а приріст активів з 1855 до 1861 рр. здійснювався виключно за рахунок кредитів [33].

Без сумніву, що в разі відсутності грошової кризи після здійснення аграрної реформи (1861 р.) не було б таких фатальних наслідків для компанії. Про складний стан цукрової промисловості на Київщині було сказано в четвертому номері «Журнала мануфактуры и торговли» за 1862 р.: «... глаза и уши всѣхъ направлено сейчасъ на Кіевъ, гдѣ очень погромленъ капиталы, и вся сахарная промышленность висить на волоскѣ ... такъ на начала нынѣшняго года поразило то, что прекратилъ платежи не менѣе извѣстный домъ «Брѣ. Яхненко и

Симиренко»..., городещенскій заводъ которыхъ прославился на всенъкій Европу...» [91, с. 202].

Один із акціонерів-кредиторів в газеті «Киевской телеграфъ» за 1862 рік, проаналізувавши висновки комітету, запропонував конкретну дію щодо погашення боргу компанії – зменшити суму процентів до 90 000 руб. за позиковий капітал, щоб компанія щорічно могла виплачувати наявний борг – близько 4 000 000 руб. [32]. Але до його пропозиції ніхто не прислухався.

За рішенням цієї комісії від 1 вересня 1862 р. була сформована нова адміністрація, що керувала компанією до початку 1890-х рр. Однак поновити ефективну роботу ряду підприємств їй не вийшло, хоча склад адміністрації ретельно змінювався. Першу адміністрацію очолив Г. Козаковський [143, с. 311], який під час керування компанією допустився низки помилок.

Одна із ключових проблем полягала в підтримці новою адміністрацією старих методів. Так у 1862 р. вона збільшила територію своєї підприємницької діяльності завдяки оренди Русько-Полянського і Олександрівського заводів (12 років) у поміщицької родини Грабовських, що знаходилися в Чигиринському повіті. Також в цих поміщиків були орендовані ще 7,5 тис. дес. іншої землі. Загальні витрати на це склали понад 300 тис. крб. Багаторазові звернення компанії (фірми) до держави щодо фінансової підтримки були марними [91, с. 202].

Тим часом у 1876 р. неподалік від Городищенського заводу графом Воронцовим був зведений Маріїнський цукровий завод. Його основною перевагою була наявність зв'язку із залізницею (це призвело до розширення ринки збуту продукції). Відповідно через 11 років Городищенський цукровий завод перестав бути конкурентоздатним і виробництво було зупинено. Після його закриття різко піднімаються об'єми виробництва Маріїнського заводу, і загальна кількість робітників, які працювали на ньому, нараховувала понад 1000 чол. (частина працівників Городищенського заводу найнялася у Воронцова) [133, с. 127].

У травні 1887 р. адміністрація у складі В. Качала (голова), Н. Барсукова, І. Яхненка і В. Олтаржевського була замінена новою, яку очолив Василь Яхненко. Проте на час зміни в компанії адміністрації, вона заборгувала майже 150 тис. руб. за несплату акцизних зборів. Тому десь в середині цього ж року новим керівником компанії В. Яхненком було прийнято рішення повністю призупинити виробництво і порозпродувати решту майна. Щоб отримати значну суму від аукціону, він пише до директора Департаменту невідкладних зборів А. Єрмолова з проською одержати дозвіл на зупинку виробництва цукру на Городищенському заводі і зайнятися пошуком його покупця. Щоб отримати відповідний дозвіл, міністр фінансів, який підтримав цю пропозицію, надсилає запит щодо цього до Комітету міністрів. 22 березня 1888 р. цей комітет ухвалив рішення про дозвіл на продаж майна компанії. Процес розпродування розтягнувся на довший час, ніж передбачалося, і компанія остаточно припинила своє існування на початку 90 рр. XIX ст. [143, с. 311-312].

Після ліквідації компанії у промисловому містечку, що стало власністю поміщика Балашова, затихло активне життя. Приміщення Городищенського заводу були віддані для перетворення їх в казарми. Княгиня Сан-Донато О. Дамидова в Ілинцях перед аукціоном з продажу машинобудівного заводу компанії спробувала створити товариство для закупівлі останнього, однак з цього нічого не вийшло. Вся рухомість заводу була розпродана з молотка. Машини колишнього підприємства були куплені керівництвом заводу із Брянська, яке перевезло їх до Катеринослава [91, с. 203-204].

Фінансову міць компанії демонструє вартість її проданого майна. Адже під час остаточної ліквідації компанії була сплачена вся заборгованість державі, а кредитори отримали 4% щорічних. При цьому їм додавали ще й 75 коп. на кожен карбованець. Вартість тільки одного Городищенського (Мліївського) цукрового комплексу склала понад 2 млн. крб.; сільськогосподарські знаряддя і худоба для роботи – 92,3 тис. крб. Взагалі сам механічний завод коштував 563,3 тис. крб. Враховуючи вартість Ташлицького заводу (562 тис. крб.), кам'яних будинків,

складів та млинів в російських та українських містах (288,7 тис. крб.), то тільки ціна цього всього складала понад 3,5 млн. крб. [91, с. 203].

Після того, як Василь Федорович у 1873 році покинув компанію, він відразу купує закинтий цукровий завод в Сидорівці, що на Черкащині [119, с. 55]. Як це сталося? За роки плідної праці в Мліїві Симиренко накопичив «свыше 30-35 тысячъ руб.», на які був «купленный с торговъ заброшенный небольшою государственной сахарный заводъ в селе Сидоровка на Каневщине», що розташований за 45 км. на захід від Мліїва [62, с. 43].

Вища освіта у сфері технічної інженерії допомогла Василю Федоровичу за короткий термін (через три роки після купівлі вище згаданої цукроварні) отримати патент на паровий апарат, який у два рази зменшив витрати палива на переробку цукрового буряка, а робота в хімічній лабораторії дозволила йому відкрити нові способи цукроваріння [61, с. 57]. На вище згаданій цукроварні з ініціативи дружини Василя Софії Альбранд вперше на підросійській Україні почалося виробництво вітчизняного мармеладу. А сидорівська пастила під назвою «Українська» давала значні прибутки, оскільки продавалася за межами Російської імперії [119, с. 56].

Ще з часу заснування «Отдѣленія Императорскаго русскаго технического общества», що було відкрите у Городищі 8 січня 1871 року, Василь Федорович бере активну участь у його роботі. Зокрема, в «Записках Кієвскаго отдѣленія русскаго технического общества по свеклосахарной промышленности» він неодноразово публікував свої дослідження у галузі виробництва цукру: «Усовершенствованіе выпарныхъ аппаратовъ», «Теорія выпарки Эллинека и его критическіе приемы», «О необходимости и пользѣ вестина засѣданіяхъ техническіе журналы» [62, с. 44]. Так, у своїй праці «Усовершенствованіе выпарныхъ аппаратовъ» (1875 р.) Василь Федорович описав конструкцію і креслення власного випарного апарату. Його особливістю було «наличіе 4 паровыхъ камеръ, изъ которыхъ конденсированная вода отдѣлялась немедленно». Останнє було надзвичайно великим плюсом винаходу. Випробувавши винахід на Ташлицькому цукровому заводі, він виявив

надзвичайну ефективність механізму, за що у 1876 році Василю Федоровичу видали привілей на нього [119, с. 55].

Враховуючи вище згадане, вітчизняний біолог-помолог Іван Розгін назвав Василя Федоровича першим професійним теоретиком і практиком виробництва цукру в Україні [111, с. 75].

Таким чином, підприємницька діяльність братів Яхненків та Симиренків вирізнялася серед інших цукропромисловців цього часу ініціативністю, креативністю та надзвичайною успішністю. Здобувши волю, Терентій Яхненко разом із своїми братами, об'єднавшись із родиною Симиренків десь у 1815 р., розпочали свою комерційну діяльність із борошномельного виробництва. Орендувавши велику кількість складів в різних містах України та Росії і численних млинів та вдало використовуючи кредити, компанія швидко набуває популярності серед громадськості. Доказом цього можуть бути численні згадки про неї у таких газетах і журналах, як: «Киевский телеграф», «Киевская Старина», пізніше «Киевлянин» та ін. За наполяганням Платона Симиренка, який одержав спеціальну технічну освіту в Парижі, компанія «Брати Яхненки-Симиренко» поступово переходить в цукрову промисловість. В цей час (40-50-ті рр. XIX століття) вона, завдяки будівництву кількох крупних підприємств: Ташлицького цукрового заводу, Городищенського (Мліївського) цукрового заводу, Русько-Полянського цукрового заводу та ін., набуває піку свого розквіту. Також слід виділити житлові будівельні комплекси, які знаходилися біля заводів Мліїва і Городища. Саме в них проявляється одна із найбільш значних особливостей функціонування компанії: в часи панування кріпосницьких відносин в Російській імперії працювали виключно вільнонаймані робітники, для яких забезпечувалася освіта, соціальне забезпечення у повній мірі.

Ініціативність братів полягала в тому, що вони використовували на своїх заводах новітню для того часу технізацію виробництва цукру. Численна дорога апаратура та техніка із Франції, зарубіжні спеціалісти, підготовка вітчизняних спеціалістів, незвичний для Російського ринку нахил до машинобудівництва, який в той час ще не набрав обертів і був надзвичайно ризикованим, вказують на

виняткову інноваційність підприємницької діяльності братів Яхненків і Симиренків. Проте з піком розвитку починається й занепад. Загальноекономічна криза 60-х років, а ще залежність від кредитів, відсутність самостійного капіталу, перманентне будівництво промислових закладів і несподівана смерть багатьох талановитих членів обох сімей в середині 60-х рр. XIX століття, зниження конкурентоздатності, відсутність підтримки уряду під час кризи призвели до повільного занепаду компанії. Всі зусилля Василя Симиренка врятувати її в 70-х рр. XIX ст. були невдалими. На початку 1890-х рр. компанія припинила своє існування. Тим не менш, Василь Федорович зміг накопичити достатній капітал, щоб купити власну цукроварню в Сидорівці. На ній він здійснював власну інноваційну діяльність у сфері покращень технологій виробництва цукру. Йому належать численні патенти на власні винаходи в цій сфері. Фактично даний представник родини Симиренків був одним із найкращих цукроварів в Україні. Якщо узагальнити всю ініціативність, ризикованість та підприємницький талант, які Яхненки і Симиренки проявили у своїй торговій та промисловій діяльності, то можемо стверджувати про їхній феномен не тільки для економічного ринку підросійської України, а й взагалі для всієї Російської імперії. Історія успіху та будівництва бізнесу братів Яхнеків і Симиренків може служити надзвичайно цікавим та повчальним матеріалом для учнів в школі. Тому її слід використовувати для формування компетентностей «ініціативність і підприємливість» на уроках історії України.

РОЗДІЛ 2

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТІВ ЯХНЕНКІВ І СИМИРЕНКІВ

В контексті розгляду проблематики підприємницької діяльності братів Яхненків і Симиренків неможливо обійтися без меценатства. Меценатство є безкорисливою і добровільною допомогою фізичними особами у вигляді фінансової та матеріальної підтримки споживачів [125, с. 227].

Здобувши певне економічне піднесення, брати Яхненки і Симиренки не забували берегти рідну мову і народні звичаї, дбали про своїх ближніх. Тому займалися меценатством. Під час неврожаю і голоду в 30-х рр. XIX ст. вони протягом декількох місяців забезпечували харчуванням понад 10 тис. бідняків. Селяни, що голодували, мали можливість отримати муку та інші продукти на «Яхновій дамбі» [91, с. 205]. В Кримській війні брати своїми коштами активно підтримували матеріальне становище армії [81, с. 5].

У 1858 році Семен Степанович Яхненко (Додаток Б.1) покинув компанію і протягом 1860-63 рр. займав посаду міського голови в Одесі [91, с. 189]. Одеським краєзнавцем XIX та XX ст. Олександром Михайловичем де Рібасом були описані позитивні зміни в місті за часи головування Семена Яхненка: «водостоки, взаѣнъ зловонныхъ канавъ, гранитный мостовыя, вмѣсто пыли и грязи; водоснабженіе днѣстровскою чистою водою, взаѣнъ солено-горькихъ колодцевъ, газовое освѣщеніе, взаѣнъ керосина и масла, народное образованіе, начатое на частныя общественный деньги, упорядоченіе городскихъ финансовъ, подготовка новаго городского положенія, сначала для одной Одессы, а затѣмъ, въ 1870 году, и для всѣхъ городовъ Россіи — все это было создано въ сравнительно короткій періодъ въ теченіе не болѣе десяти лѣтъ, въ незабвенные для Одессы шестидесятые годы» [28, с. 271].

Щоб підтримати розвиток освіти в Одесі, Семен Степанович відвідав всіх домовласників, капіталістів та купців міста з метою заохочення їх до внесення пожертвувань у фонд народної освіти (було внесено понад 150 тис. рублів). Крім

цього, з його ініціативи був побудований перший одеський паровий борошномельний млин, який в подальшому ще довгий час їй служив [97, с. 113].

Семен Степанович негативно ставився до підприємців-вихідців з-за кордону. Так, для того щоб пересвідчити видатних діячів Одеси у шкідливості залучень іноземних компаній та фірм в економіку міста, він за власні гроші звів бетонний водостік на одній із центральних площ міста (Думська площа) і в результаті цього зекономив на посаді мера Одеси, поступився своєю зарплатою на користь службовців. Завдяки наполягання Семена Степановича був утворений при Одеській управі друкований орган «Записки одесского городского общественного управления», де видавалася і оголошувалася основна бізнесова та фінансова інформація міста [102, с. 44]. Врешті-решт, на думку О. М. де Рібаса, «широкіє плани культурнаго и общественного возрожденія Одессы, которые, осуществленные самимъ Яхненко и его друзьями, поставили Одессу на высоту европейскихъ городовъ» [28, с. 271].

Після повернення із неволі Тарас Григорович Шевченко з метою опублікування доповненої та нової редакції «Кобзаря» надсилає прохання про скасування заборони на видавництво цієї книги. В той час він не мав ні одного її екземпляра. Тому основним завданням для поета було перевидання цієї збірки поетичних творів. У квітні 1858 р. Тарас Шевченко демонструє свої рукописи цензурному відомству і просить надати дозвіл на їхнє опублікування під заголовком «Поезії Т. Г. Шевченка» [81, с. 3].

Після дозволу на видавництво збірки Шевченко в першій декаді травня 1859 року просить голову Академії мистецтв і управління жандармерії дозволити йому здійснити мандрівку рідною Україною. Він клопотався про дозвіл для поїздки на 5 місяців до Чернігівщини, Полтавщини, Київщини з метою покращення свого здоров'я і вдосконалення навиків художньої практики (малювання етюдів з натури) [76, с. 427]. 26 травня він покинув Петербург і прибув до Москви, а уже через 3 дні повернувся в Україну [81, с. 4].

Вітчизняні дослідники П. Жур та М. Чалий свідчать про те, що до села Мліїв Тарас Григорович добрався невеликим човном. Спочатку до с. Сокирної,

а пізніше – по р. Вільшанці на цукрове підприємство братів Яхненків та Смирєнєв [76, с. 438].

Торгово-промислова компанія (фірма) братів організувала у тодішній Російській імперії зачаток цивілізованого вітчизняного народного капіталізму. На Черкащині, де більшість населення були кріпаками, такий феномен був мало не утопією. І зрозуміло, що Тарас Шевченко, прибувши на рідну землю, квапився спочатку ознайомитися з городищенським (мліївським) цукровим заводом братів, які були, як і він сам, колишніми кріпаками. Є відомості, що саме Михайло Максимович повідомив Т. Шевченка про городищенський соціально-економічний феномен [81, с. 4].

Після завершення будівництва Городищенського (Мліївського) цукрового заводу з'явилося новітнє, індустріальне (промислове) містечко із адміністративними та заводськими відділеннями, театром, лікарнею, школою та спеціальними будинками для робітників [85, с. 36]. В ньому налічувалося понад 150 просторних, кам'яних та дерев'яних робітничих будинків, які забезпечувалися освітленням за допомогою газу. У місцевій лікарні було близько 100 ліжок і постійний лікар, що міг надати першу медичну допомогу працівникам. Також при заводі функціонувала приходська та недільна школа (училище). В приходському училищі на початку 70-х років XIX ст., попри фінансову кризу в компанії, щорічно отримували освіту від 85 до 110 дітей робітників. У 1874 р. відбулася реорганізація однокласного училища у двокласне приходське училище для селян. Воно було першим на Черкащині навчальним закладом такого типу [147, с. 8]. Все це діяння здійснювалося завдяки фінансовій підтримки підприємців [91, с. 195].

У 1859 р. Тарас Григорович, перебуваючи в Україні, завітав до одного із цукрових заводів братів. М. Чалий описує емоційний ефект поета від побаченого на Городищенському промисловому комплексі [94, с. 6-8]. Шевченко імпульсивно обійняв і поцілував Кіндрата Яхненка та з великим захопленням сказав: «Батьку! Що ти тут наробив!». На його очах з'явилися сльози [38, с. 308].

Одного разу під час обіду із сім'єю Симиренків розмова зайшла про скрутне фінансове становище поета та жадібність видавців, що часто вимагають від нього великі кошти для видавництва його творів (Додаток Б.3). Платон Федорович зразу висунув пропозицію про фінансове забезпечення видавництва «Кобзаря» нової публікації і стверджував, що сприйме це за велику честь [38, с. 306]. Поет спочатку не погодився, проте уже за деякий час у листі до мецената попросив кошти у борг (1100 руб.) для опублікування його книги [5, с. 2-3].

Платон видав вказівку надіслати Шевченку потрібні гроші для друкування збірки [38, с. 308]. Треба зазначити, що він від поета не взяв ніяких комісійних, про що необґрунтовано наголошують окремі історики. На взяті в борг гроші Платон практично викупив більшу частину накладу. Цю збірку Платон Симиренко безкоштовно розповсюдив поміж робітників компанії і віддавав селянам по всій Україні. Тираж видання офіційно налічував 5800 копій, але самих книжок випустили на 250 більше (загальний тираж 6050) [81, с. 6].

В кінці січня 1860 року «Кобзар» був остаточно виданий. Свою нову книжку Тарас Григорович передусім відправив в Україну. Він дуже був задоволений через те, що його збірка широко розповсюджувалася, мала значний попит і приносила йому великі кошти [37, с. 194]. Шевченко висловив подяку щедрому промисловцю за підтримку у видавництві своєї збірки, вказавши на титульній сторінці, що вона надрукована та опублікована коштом мецената [87, с. 51] (Додаток Б.2).

Коли Платон отримав від Шевченка з власним підписом «Кобзаря» і помітив на титулці власне прізвище, то був дуже занепокоєний. Зазвичай торгово-промислова компанія братів Яхненків та Симиренків ніколи публічно не висувала і не представляла свою різносторонню діяльність. Крім того, публічне визнання фінансової підтримки відомому представнику вітчизняної культури, репресованому царським урядом і опозиційно налаштованому до Російської імперії та царизму, було досить ризиковано для подальшої діяльності компанії (фірми). Почергові випадки та причепливе відношення царського уряду і III відділу до торгово-промислової компанії Яхненків та Симиренків

підтверджували, що побоювання Платона Федоровича були слушними. В наративах III відділу жандармерії на керівників компанії є певне досьє (справа), а Платонів хутір (Додаток Б.4) і цукрові заводи компанії були названі центрами малоросійського сепаратизму та українофільства [110, с. 129].

Василя Федоровича Симиренка вважають одним із найвизначніших підприємців-меценатів на Україні у XIX та початку XX ст., який, на думку українського суспільного діча Є. Чикаленка, був найщирішим та найвидатнішим українцем серед вітчизняних «буржуа», і що дбав про український національний рух «не тільки до глибини своєї душі, а й до глибини своєї кишені» [50, с. 35].

Василь Федорович був послідовником української національної ідеї. Так, на культурно-громадську діяльність Київській (Старій) громаді меценат віддавав десятку частину своїх грошей. Цю добровільну обіцянку він втілював аж до самої смерті [62, с. 44; 102, с. 44].

У складний період для української мови і культури, коли на них тиснув царський режим, лише рідкісне вітчизняне видання на Наддніпрянській Україні видавалося без фінансової допомоги Василя Симиренка. Протягом багатьох років він своїм коштом піддержував газети: «Громадська думка» та «Рада» [39, с. 371]. Коли літературний та історико-етнографічний часопис «Киевская старина» переживав недостачу коштів, Василь Федорович на протязі кількох років покривав діру у бюджеті. Видавець та редактор цього часопису В.Науменко стверджував, що на підтримку його видання меценат витратив понад 35 тис. крб. [122, с. 43].

Практично, протягом століття українська культура, якій не надавалася державна підтримка, спромоглася не тільки уціліти, а й набратися сил за допомогою коштів Великого Хорса (так називали Василя Федоровича близькі приятелі та колеги за внесення його лепти у піднесення вітчизняної культури) [137, с. 20].

Вкладаючи кошти, Василь Федорович говорив своїм товаришам, що в Європі фактично нічого не відомо про Україну, і через це треба прикласти всіх зусиль для того, щоб за кордоном більше дізналися про неї [62, с. 44]. Отож з

цією метою він надавав підтримку Одеській громаді. За «Спогадами» Є. Чикаленка, у 1890 році Василь Смиренко познайомився з активним членом цієї організації – Михайлом Компаровим. Для того, щоб в закордонній пресі з'явилася хоча б якась інформація про український національний рух, він пересилає за допомогою Михайла Максимовича близько 5 тис. крб. Ці кошти дозволили Одеській громаді сприяти публікуванню журналу німецькою мовою «*Ruthenische Revue*». Пізніше Василь Смиренко виділяє через Раду громади В.Кушніру кошти на друк «*Ukrainische Rundschau*» [40, с. 122-123].

Василь Федорович із неабиякою зацікавленістю слідкував за діяльністю одного з перших київських та в загальному українських видавництв – «Вік». Від початку свого існування воно завжди потребувало фінансової підтримки. Тому меценат на його перші видання виділив понад 100 руб. Це був серйозний капітал для цього видавництва. Згодом він вніс ще 300 руб. на опублікування антології «Вік». Це була перша фінансово рентабельна публікація видавництва. В подальшому великий дохід від видання антології створив міцну основу для цього видавництва [50, с. 37].

Василь Федорович також підтримував окремих письменників, зокрема, І.Шрага та М. Коцюбинського. З його ініціативи проводили дослідження та публікували свої роботи П. Чубинський та О. Кістяківський [92, с. 232]. Зокрема, завдяки матеріальній підтримці мецената, у 1879 р. було надруковано перше видання Кодексу вітчизняного права, а саме: «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Пізніше О. Кістяківський у листі до нього згадував, що опублікування цієї праці є надзвичайно важливе для розвитку вітчизняної юридичної науки. Також його коштом було підтримано друк «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» П. Чубинського в Україні [62, с. 44].

Підтримував Василь Смиренко і М. Драгоманова, який певний час знаходився за кордоном (Швейцарія), та покривав його витрати на започаткування власного видавництва в еміграції. Для функціонування Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові він у 1912 р. асигнував понад 100 000

крб. золотом, щоб придбати йому новий будинок. Декілька років Василь Федорович жертвував кошти для підтримки українського гуртка в Київській семінарії. Це призвело до того, що її студенти могли підтримувати власну бібліотеку та нелегальну квартиру, розповсюджували українські книги поміж сільського люду, влаштовували регулярні зібрання колишніх студентів семінарії [92, с. 232].

На вище згаданому сидорівському цукровому заводі, де працювало понад 600 працівників, успішно функціонували лікарня, сільськогосподарська (із спортзалом) та ремісничі школи. На ньому Симиренко заклав один із кращих аматорських театрів в підросійській Україні. Управляв цим театром учасник громадівського руху Йоїль Руденко. До його колективу належали К. Заньковецька, Г. Затиркевич, Г. Борисоглібська, М. Старицький та ін. Цей театр знаходився в будівлях для робітників. В літній час він закривався, оскільки праця на цукровому заводі Василя Федоровича була сезонною. Крім цього, часто робітникам видавалися окремі помешкання. Театр активно фінансово підтримувався. Так, декорації і завісу зображав живописець Силенко, який навчався за гроші Симиренка у Строганівському училищі, що знаходилося в Москві. Незабаром Д. Антонович у своїй роботі «Історія українського театру» наголошував на високих досягненнях цього театру. Проте відсутність спеціальної освіти завадила Сидорівському театру потрапити у кола корифеїв [63, с. 14].

Підтримував Василь Симиренко і організації політичного характеру. Таким чином, фонди Ради ЗУО (Загальної української організації) були наповнені значними коштами. Пожертвування членів організації складало понад 500 руб. Однак найбільше внесків до її фонду вніс Василь Федорович, вкладаючи по 2 тис. крб. кожен рік [50, с. 38]. Є відомості про асигновані Симиренком кошти суто для політичної боротьби, а саме пожертвування 500 руб. на організацію вбивства російського державного діяча В. К. Плеве. Але все ж його першочерговим завданням була підтримка українського національного руху суто у культурних рамках [112, с. 173].

Помер Василь Федорович 7 грудня 1915 р. у Києві. Хоронили відомого мецената на Аскольдовій могилі. Після його смерті дружина – Софія Іванівна, реалізуючи побажання чоловіка, особливо щедро надала кошти на розвиток вітчизняної культури. Так, погодивши свої дії з вдовою, «Товариство підмоги українській літературі, науці й штуці» придбало нову друкарню Барського на Хрещатику. Попередньо, за зауваженнями Є. Чикаленка, для нього було відкладено Симиренком понад 300 тис. руб. Також планувалося видавати щоденну українську газету. В. Ніковський завзято почав організовувати і редагувати таку газету. Згодом їй була дана назва – «Нова Рада». Земельне володіння мецената (маєтність) у селі Сидорівці Софія Іванівна віддала на організацію і утворення сільськогосподарської садівничої школи на честь мецената. Особняк Василя Федоровича отримало Українське наукове товариство. Іншу частину капіталу було витрачено на розвиток народного університету із викладанням української мови, який мав би знаходитися в Києві, і, як і садівнича школа, мав бути названий на його честь. Загалом 10 млн. крб. було внесено для національного руху [50, с. 38].

Попри значний вклад Василя Федоровича в розвиток української культури, його діяльність фактично нікому не була відома. Це спричинено особистою настановою мецената про заборону будь-якої згадки щодо його матеріальної допомоги. В. Наumenко підкреслював, що всі його дії знаходилися «десь у тумані» і, як правило, ті, кому приходили його пожертвування, ніколи не дізналися про нього [122, с. 43-44]. Врешті-решт, Євген Чикаленко назвав Василя Федоровича «найбільшим меценатом українського руху останніх десятиліть XIX і початку XX віку» [72, с. 29].

Таким чином, брати Яхненки і Симиренки – це справжні меценати, фінансова діяльність яких була соціально спрямованою. Так протягом 2-ої половини XIX - початку XX ст. значне піднесення української культури підтримувалося коштами цих сімей. Альтруїстичний стиль організації підприємств братів Яхненків та Симиренків дозволив їм досягти таких звершень у соціальній та культурній сфері: подолання голоду в 30-ті рр. XIX ст. та

забезпечення селян харчами; соціальне забезпечення робітників, яке було одним з перших в усій Російській імперії; опублікування відомого «Кобзаря» Т. Шевченка; фінансування діяльності громад та освітніх закладів; видавництво низки українських газет і журналів; підтримка деяких українських політичних організацій; матеріальна підтримка діячів вітчизняної культури та науки і ін. Таким чином, Василя Симиренка не дарма вважають одним із найбільших меценатів українського національного руху в даний період. Відповідно, родина Яхненків і Симиренків є унікальною щодо значимості її внеску в розвиток не тільки вітчизняної економіки, а й науки та культури України. На прикладі їх діяльності учням можна донести досить важливу думку про те, що метою підприємців може бути не тільки підвищення власного прибутку, а й прагнення змінити несправедливі соціальні та культурні умови існування українців.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

3.1. Методика формування компетентностей «ініціативність та підприємливість» на уроках історії та факультативних заняттях (на прикладі дослідження підприємницької діяльності братів Яхненків і Симиренків)

Одним із головних напрямків ефективного розвитку сучасної світової і вітчизняної освіти є переведення уваги зі вмінь і навичок, як ключових наслідків навчання та зосередження уваги, на формування в учнівської молоді системи компетентностей [69, с. 4].

В Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (2011) компетентність визначається як здобута під час навчання інтегрована здатність індивідуальності, основою якої є досвід та знання, ставлення та цінності, які в повній мірі можна застосувати в практичній діяльності [7]. В Законі України «Про освіту» (2017) компетентність інтерпретується як мінливе поєднання поглядів, цінностей, умінь, навичок, знань, способів мислення та інших індивідуальних особливостей і розкриває здатність людини вдало впровадити в професійну і навчальну діяльність, соціалізуватися [11].

Компетентнісний підхід в освіті – це спрямованість навчально-виховного процесу на формування і розвиток компетентностей учасників навчального процесу [106, с. 11]. У методичних рекомендаціях щодо викладання історії у 2021/2022 навчальному році зазначено, що у старших класах курс «історія України» спрямований на впровадження в практику основ компетентісно орієнтованого викладання історії, зокрема розвиток та удосконалення творчого та критичного мислення [16].

Компетентність «ініціативність і підприємливість» означає здатність ризикувати, креативність, зацікавленість у здійсненні різноманітних інновацій та умінь реалізувати заплановані заходи у своїй діяльності. Дана компетентність є

важливою основою для особистості у її професійній діяльності. Допмагаючи їй зрозуміти всю цінність праці і можливість використання усіх перспектив, ця компетентність є основою окремих умінь та знань, які потрібні для конкретної участі в комерційному та суспільному житті країни [139, с. 172].

У проєкті концепції «Нової української школи» також виділяється десять ключових компетентностей, серед яких восьмою є підприємливість та ініціативність. В ній ці компетентності трактуються як уміння формувати нестандартні ініціативи й ідеї та реалізувати їх у своїй життєдіяльності для підвищення як індивідуального рівня життя, так і суспільного розвитку [21].

У цьому контексті важливо згадати економічну компетентність. На даний момент у вітчизняній педагогіці під економічною компетентністю учня розуміють сукупність економічних знань та практичних умінь, досвіду, економічної культури та мислення, наявність стійкої потреби та інтересу до професійної компетентності [84, с. 137]. Українською дослідницею А.Завгороднею додано деякі роз'яснення щодо поняття «економічна компетентність»: 1. Економічні знання та мислення. 2. Використання економічних знань та мислення у житті. 3. Здатність продукувати економічно аргументовані оціночні судження [77, с. 114].

В Українському педагогічному словнику економічну освіту тлумачать як підготовку фахівців з фінансів, планування, обліку і подібних до них напрямів економічної праці в народному господарстві, а також для науково-педагогічної діяльності в сфері економічних наук [132, с. 111]. Дослідниками Гільбергом Т. Г., Капірулінею С. Л., Довганем А. І. уточнюється визначення поняття економічна освіта. Вони конкретніше вказують на те, які знання, уміння та навички повинна засвоїти сучасна молодь. Це, зокрема, значення праці у розвитку суспільства, оволодіння вміннями аналізувати економічні процеси і явища, вміння успішно володіти економічною діяльністю, знання економічної політики країни та економічних законів і категорій та ін. [64, с. 65].

Для реалізації в учнів економічної компетентності необхідні економічні знання та економічне мислення. Економічні знання є випробуваним на практиці

наслідком пізнання економічної дійсності, раціональним відображенням її в мисленнєвій діяльності здобувачів освіти через систему суджень, понять, уявлень, ідей та теорій [150, с. 17]. Економічне мислення – це процес, який здійснюється тоді, коли особистість на основі попередньо отриманих науково аргументованих та вдало згенерованих знань через усвідомлені та неусвідомлені психічні процеси аналізує ту ситуацію або ті проблеми, перед якими вона опинилася, з точки зору економіки, на предмет економічної раціональності [77, с. 113; 149, с. 14-15].

У Європейській довідковій системі 2006 р. серед ключових компетентностей для навчання впродовж життя (довідкова база) фігурує компетентність нашої проблематики. Відповідно до цієї системи, підприємництво являє собою здатність продавати свої уміння та знання іншим людям. Ця компетентність заснована на старанності, ініціативності, оригінальності, критичному мисленню та вмінні кооперації [79, с. 55].

Рада Європейського Союзу та Європейський парламент у 2018 р. прийняли Рамкову програму оновлених ключових компетентностей для навчання протягом життя, в якій підприємливість визначена як властивість тої чи іншої людини, основою якої є її орієнтація на самореалізацію і саморозвиток, безперервний пошук нових перспектив за межами існуючих ресурсів, продуктивна діяльність в умовах неповної ясності [117, с. 101]. Водночас Європейська рамка підприємницької компетентності (ЄРПК) визначає його як вміння перетворювати власні задуми в діяльність [130, с. 6].

У навчальній Програмі для закладів загальної середньої освіти сказано, що компетентність «ініціативність і підприємливість» являється здатністю застосовувати досвід історії для здобуття достатку та самопізнання; розуміти цінності виконання етичних установ підприємницької діяльності та необхідності піднесення соціально відповідального підприємництва; поміркованого підходу до прийняття ризикованих рішень, заснованих на досвіді сучасного суспільного життя та минулого [14]. Навчальними ресурсами можуть бути біографічні

матеріали історичних постатей, зокрема підприємців-меценатів, які доклали суттєвих зусиль, щоб розвивати українську культуру.

Національна академія педагогічних наук України та Інститут модернізації змісту освіти спільно підготували методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021, де вище згадані компетентності визначені як важлива складова для формування певних світоглядних та ціннісних напрямків учнівської молоді і яка спрямована на здатність застосовувати школярами на практиці вміння та знання з різноманітних шкільних предметів [15].

Таким чином, пріоритетним напрямком сучасної освіти є формування в учнівської молоді на шкільних заняттях з історії України в 9-11 класах компетентностей «ініціативність і підприємливість», яке передбачене у вище згаданих вітчизняних нормативно-правових документах.

До вмінь, які є найбільш затребуваними на сучасному ринку праці відносяться креативність, інноваційність, планування заходів, що дозволять визначити власні конкретні цілі, а також здатність ризикувати. Для України, яка перейшла в ринкову економіку, формування підприємливості є надзвичайно важливим [51, с. 16].

Формування та вдосконалення згаданих компетентностей під час викладання історії в школі потрібно реалізовувати за такими напрямками: використання можливостей наявного програмового змісту та покращення форм проведення шкільних занять [51, с. 242].

Перший підхід для формування компетентностей нашої проблематики на уроках історії здійснюється за допомогою використання змісту освітніх програмних документів з історії України.

У змісті програми з предмету «історія України» (9-11 класи) наявні теми, що стосуються історичних постатей, зокрема великих промисловців-меценатів, які стали рушієм для суттєвого піднесення суспільно-економічних процесів. Під час вивчення таких тем учителям слід звернути увагу на роль підприємницької діяльності в соціально-економічному та суспільному розвитку національностей і

народностей, необхідність формування в учнів уявлень про суспільну та соціальну цінність меценатської діяльності, яка сьогодні є досить актуальною [51, с. 242].

О. Пометун зауважує, що діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи безпосередньо поєднуються з компетентнісним, бо зосереджений на особистість здобувача освіти і може реалізовуватися за допомогою формування в ліцеїста окремого комплексу дій. Цей підхід вимагає перебудови змісту освіти, заміни існуючої загальної моделі, яка характерна для всіх підряд, на індивідуальні надбання окремої особистості [104, с. 66].

Всі три вище зазначені підходи можемо реалізувати на таких уроках з історії України:

- на уроках з тем, що стосуються соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини в ХІХ ст. (9 клас), можна запропонувати ліцеїстам завдання створити сторінку того чи іншого українського підприємця цього часу в одній із їм відомих соціальних мереж. Наприклад, сторінку Платона Симиренка чи Терентія Яхненка;
- на уроках з тем, які мають краєзнавчий нахил, пропонуємо учням скласти табличку на тему: «Технічний розвиток мого краю та світу в ХІХ ст.», порівнявши тенденції розвитку техніки у світових та місцевих масштабах в цей час (9 клас) або створити інтерактивну дошку Padlet на тему: «Мій край у ХХІ та ХІХ ст.: іноземні інвестиції», в якій порівняти іноземні інвестиції у розвиток краю за сучасної та підросійської України (11 клас);
- на уроках з тем, які стосуються утвердженню тоталітарного режиму в Україні (10 клас) даємо завдання дати відповідь на проблемні питання: чому у 20-30-х рр. ХХ ст. Василь Смирєнко не зміг би здійснювати свою меценатську діяльність або чому меценатство було неможливим у 20-30-х рр. ХХ ст.?
- на уроках з тем, які торкаються проблем розвитку українського національного руху (9 клас), формулюємо завдання таким чином: складіть інтелект-карту в Mindomo на тему: «Вплив відомих українських меценатів на розвиток українського національного руху в ІІ половині ХІХ ст.»;

- на уроках з тем, що стосуються революційних подій в Україні (10 клас), даємо завдання: визначте соціально-економічні та суспільно-політичні передумови Української національної революції 1917-1921 рр. за наявними історичними уривками, які вам слід відновити.

За своїм змістом вітчизняна історична освіта в шкільному середовищі має досить значні можливості для формування в школярів компетентності «ініціативність і підприємливість». Це здійснюється на основі розвитку та формування предметних історичних компетентностей в учнів.

Історична компетентність є здатністю учня до самостійного усвідомлення історії і вітчизняної культури в контексті світового історичного процесу та раціональної оцінки морального і соціального життєвого досвіду минулих поколінь [106, с. 24]. У контексті цього елементи історичної компетентності та економічну складову необхідно інтегрувати в зміст завдань.

Хронологічна компетентність – це вміння учня співставляти та порівнювати події і явища економічної історії з певними історичними періодами; проаналізувати динаміку розвитку економічних феноменів і явищ в окремих історичних умовах [106, с. 15]. Зокрема, можемо формулювати завдання, які передбачають знання дат (коли розпочався промисловий переворот в підросійській частині України? Коли в Російській імперії та Наддніпрянщині появився перший паровий цукровий завод?); завдання «раніше-пізніше» (початок промислового перевороту на підросійській Україні чи початок машинобудівної промисловості на Наддніпрянщині); встановлення хронологічної послідовності за економічними поняттями (встановіть в хронологічній послідовності еволюцію різних форм економічних утворень від найдавніших до найпізніших: трест, компанія, артіль, мануфактура, цех) хронологічної відповідності (виберіть події, які стосуються ХХ ст.: смерть Василя Федоровича Симиренка, початок промислового перевороту в Україні, занепад торгово-промислової компанії «Яхненки-Симиренко», початок видавництва газети «Нова Рада») та ін.

Просторова компетентність – це вміння учнів співставляти розвиток історичних процесів та явищ із географічними природними умовами та розташуванням держав; визначати за допомогою карти риси, що характерні для того чи іншого регіону [105, с. 5]. Наприклад, можемо запропонувати такі завдання: покажіть на карті відомі підприємства вашого краю в I половині XIX ст. (с. Мліїв Черкаського району Черкаської області); проаналізуйте, використовуючи карту, наслідки скасування кріпосного права 1861 року для економічного розвитку Наддніпрянщини в пореформений період.

Інформаційна компетентність покликана для формування в учнів вмінь критично аналізувати та характеризувати історичні джерела, визначати основну ідею джерела та з'ясовувати її необ'єктивність; користуватись різноманітними видами джерел для індивідуального пошуку інформації; створювати схеми, таблиці, самостійно описувати суть історичних джерел та відображених в них явищ, процесів та фактів; висловлювати письмово або усно позицію по відношенню до історичних постатей і конкретних подій [106, с. 25-26]. Зокрема, можна запропонувати учням відповісти на завдання: яка мета використання на цукрових заводах технічних інновацій XIX ст.? Чому промисловий переворот в Російській імперії відбувався такими повільними темпами? Також на основі наявних джерел скласти табличку на тему «Роль перших українських підприємців в промисловому розвитку України».

Логічна компетентність – це здатність учнів виявляти й застосовувати те чи інше поняття як засіб для пізнання чогось нового; порівнювати та співвідносити процеси; формулювати причинно-наслідкові зв'язки, суть, наслідки і значення історичних подій та явищ; виводити на основі фактів висновки та їх аргументувати; синтезувати, аналізувати і узагальнювати великий об'єм інформації у тій чи іншій системі (в наочній, письмовій або усній формі); здійснювати дослідження, плануючи власну діяльність [106, с. 26]. Зокрема, ставити такі завдання: порівняння (особливості соціально-економічного життя селян на Мліївському заводі та середньостатистичному заводі цього часу); завдання на встановлення протиріччя (Чому селянська реформа 1861 року

призвела до занепаду торгово-промислової компанії «брати Яхненки-Симиренко»? Розвиток капіталістичних відносин в кінці 30-х - початку 40-х рр. XIX ст. та кріпосницької системи Російської імперії) [13]; на визначення термінів (торгово-промислова компанія, оренда, реконструкція та ін.), тощо.

Аксіологічна компетентність передбачає розвиток в учнів вмінь пояснювати, узагальнювати та критично сприймати різного роду факти; вміння ставити оцінку діяльності історичних осіб, опираючись на наявні знання зі сторони національних та загальнолюдських цінностей через систему цінностей учня; знаходити суперечності в позиціях, різних інтересах, бажаннях соціальних груп і окремих постатей та характеризувати їхнє значення в історичному процесі; висловлювати свою оцінку різнобічним версіям про історичне минуле [108, с. 77]. Зокрема, пропонуються завдання: чи можна вважати, що підприємницька діяльність Федора Симиренка суттєво вплинула на розвиток української культури в II половині XIX - початку XX ст.? Яку роль відіграли вільнонаймані робітники для економічного розвитку вашого краю в XIX столітті? Підготувати повідомлення на теми: «Українські підприємці XIX ст.» [13] або «Торгово-промислова компанія «брати Яхненки-Симиренко» в записках щоденника Олександра Кістяківського».

Інший підхід до формування компетентностей нашої проблематики на уроках історії зводиться до зміни форм проведення занять з історії України.

Створення питань проблемного характеру, застосування активних методів навчання, розв'язання історичних задач, розробка учнями власних проєктів мають підвести учнів до думки про те, що ціль підприємницької діяльності полягає не тільки у власному фінансовому рості, а й у благополуччі усієї країни, вирішенні вагомих для будь-якого громадянина соціальних проблем [51, с. 242].

Активне навчання являє собою таку організацію й ведення навчального процесу, які спрямовані на всебічну активізацію навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках історії України за допомогою комплексного використання методів активного навчання. Вони спонукають до активної практичної та розумової діяльності здобувачів освіти в процесі вивчення нового

матеріалу, коли активними є не тільки вчитель, а також і його учні [73, с. 75-77; 59, с. 20].

Основою технології активного навчання історії є її методи (метод проєктів, ситуаційний метод, рольові та ділові ігри, проведення «круглих столів» тощо), що орієнтовані на одержання здобувачами освіти якісних та професійних знань, вмінь і вирішення певних проблем творчого характеру [73, с. 76].

Проект – це сукупність розрахункових, пошукових, графічних, дослідницьких та інших форм робіт, що виконуються учнем або учнями самостійно, під загальним управлінням учителя із метою практичного вирішення поставленої проблеми [114, с. 400].

Метод проєктів є одним із методів активного навчання. В його основі лежить розвиток творчих та пізнавальних навичок учнів, уміння самостійно будувати свої знання, критично мислити, орієнтуватися в інформаційному просторі. Тут дидактична мета досягається через дуже детальну розробку проблеми, яка має завершуватися досить реальним, практичним результатом, оформленим відповідним чином. Цей метод заснований на ідеї спільних дій в класній групі й здатності взяти на себе особисту та колективну відповідальність [118, с. 54-56]. Слід зауважити, що потрібно підбирати ті теми до проєктів, в яких чітко виражена професійна спрямованість [66]. Можна запропонувати таку тематику проєктів: «Нариси з історії підприємницької діяльності відомих черкащан XIX ст.»; «Любити Україну до глибини кишені (Василь Федорович Смирненко)»; «Меценат і Кобзар»; «Основні методи і заходи будівництва власного бізнесу (торгово-промислова компанія «Яхненки-Смирненко»)»; «Семен Яхненко: посібник по організації міського благоустрою в XIX ст.» та ін.

Кейс-метод (ситуаційний метод) є методом аналізу ситуації, що передбачає обдумування опису реальної ситуації, яка активізує комплекс наявних і не наявних знань, які необхідно опрацювати для вирішення даної проблеми [57, с. 84]. Кейсом називається спеціально складений певний уривок навчального матеріалу, який описує ту чи іншу ситуацію. Він допомагає перенести освітнє

навчальне середовище в реальне життя. Його метою є розвиток здібностей учнів докладно аналізувати, а не тільки оцінювати певну ситуацію [106, с. 24].

Метод кейсів збагачує наступні навички:

- соціальні (аналізувати поведінку своїх однокласників, аргументувати протилежні думки, уміння слухати та тривалий час підтримувати дискурс, самоконтроль тощо)
- творчі (обміркування нестандартних рішень);
- аналітичні (здатність формулювати суть наявної інформації, аналізувати, мислити чітко та логічно, класифікувати, виокремлювати суттєву та несуттєву інформації);
- практичні (перетворення теоретичних вмінь та навичок у практичні);
- комунікативні (уміння працювати в групах, дискутувати, аргументувати та обґрунтовувати власну позицію щодо тої чи іншої проблеми, використовувати медіа-засоби і дидактичний матеріал, об'єднуватися в групи) [105, с. 20].

Учням можна запропонувати такі проблемні питання і ситуації: «Феномен братів Яхненків і Симиренків в історії вітчизняного підприємництва є скоріше винятком, ніж загальним правилом для українських селян. Чому так?»; «Що означає вислів Є. Чикаленка «Любити Україну до глибини кишені»; «На основі біографічних матеріалів братів Яхненків та Симиренків зв'ясуйте, як можна було вибратися українському селянину із кріпацької неволі в I половині XIX ст.»; «Наведіть конкретні пропозиції для виведення торгово-промислової компанії «Яхненки-Симиренко» з фінансової кризи»; «Чому Василь Симиренко, який вклав величезні кошти в розвиток вітчизняної культури залишився невідомим?» та ін.

Ділові бесіди і рольові ігри є імітаційними методами прийняття конкретних рішень у тих чи інших ситуаціях. Вони відносяться до активних методів навчання, оскільки під час їх використання діяльність школярів носить творчо-пошуковий та продуктивний характер. Ігровий елемент на таких заняттях

забезпечує створення позитивного емоційного клімату в класі, зменшення напруги у відносинах між учнями та вчителями [73, с. 76].

Можна запропонувати такі теми до рольових ігор та ділових бесід: «Купівля млинів братами Яхненками та Симиренками» (обговорення фінансової операції з позиції історичних постатей). Сюди входить 2 сцени: «Ознайомлення з угодою, яку пропонує спеціаліст по виробництву борошна М. П. Лашин» та «Визначення переваг і недоліків майбутньої купівлі»; «Перший цукровий завод братів Яхненків та Симиренків» (міркування над фінансовою операцією з точки зору історичних постатей). Сюди входить 2 сцени: «Ознайомлення з угодою, яка передбачає оренду землі поміщиків Березовських» та «Як нам налагодити ефективне виробництво цукру на заводі? Розмова братів. Пропозиції. Роздуми»; «Платон Симиренко та Кобзар» (конструювання діалогу історичних постатей). Сюди входить 2 сцени: «Розмова Платона Федоровича із Т. Шевченком за обідом» та «Платон Симиренко виділяє частину свого капіталу на видавництво збірки поетичних віршів поета».

Круглий стіл є однією з форм організації навчально-пізнавальної діяльності школярів, що дає спроможність сформувати в них культуру ведення дискусії, вміння вирішувати проблеми під час обговорення, заповнити відсутність необхідної інформації, зміцнити раніше здобуті знання. Характерною рисою цього методу є синтез групової консультації та тематичної дискусії [82, с. 56-58]. Для обговорення за круглим столом можна запропонувати учням такі теми: «Український селянин. Проблема пасивності і традиційності. Чому у більшості українських селян були відсутні навички ефективного підприємництва та торгівлі?»; «Ринкові відносини чи кріпосницький лад: що краще для підприємництва?»; «Особливості підприємницької та меценатської діяльності Василя Федоровича Симиренка», «Місто європейського типу в XIX ст. (на прикладі діяльності одеського міського голови Семена Яхненка)», «Чи обов'язково кожний підприємець має бути меценатом? (на прикладі меценатської діяльності українських підприємців в XIX і на початку XX ст.)» та ін.

Також формування ініціативності і підприємницької компетентності на уроках історії базується на використанні інтерактивної технології навчального процесу із застосуванням таких методів, як: робота в малих групах, «мозковий штурм з елементами ажурної пилки», «коло ідей», «акваріум» та ін. [51, с. 242]

Суть інтерактивного навчання базується на основі організації такого навчального процесу, де здобувачі освіти будуть активно взаємодіяти, тобто форми рівноправної співпраці учителя та учня (групова і колективна форми навчання) [100].

У цьому контексті необхідно зупинитися на описі певних інтерактивних методів, що, на думку автора, є ефективними у навчанні історії України для формування вище зазначених компетентностей у школярів 9-11 класів.

Робота в малих групах передбачає спільну взаємодію учнів для досягнення таких результатів, що будуть найкращими для всієї групи. Її використання підходить для реалізації будь-якої дидактичної мети: узагальнення і систематизації знань, засвоєння і перевірки знань та ін. Група має складатися від 4 до 6 чоловік. Така кількість осіб в групі зумовлена потребою в набутті школярами навичок взаємодії та спілкування. Загалом формуються 5 груп, які виконують надані їм певні завдання [75, с. 21]. Використовувати роботу в малих групах необхідно лише тоді, коли задана проблема вимагає саме групової, а не індивідуальної роботи [107, с. 282].

Наприклад. (Історія України, 9 клас).

Тема. «Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості Наддніпрянської України».

Питання. «Соціально-економічне становище селян та робітників Наддніпрянщини в I половині XIX ст.».

Завдання групам:

Група 1. Як торгово-промислова компанія «брати Яхненки-Симиренко» вплинула на появу найманих робітників в Наддніпрянщині?

Група 2. Дайте характеристику основних інновацій в торгово-промисловій компанії «брати Яхненки-Симиренко» в даний період.

Група 3. Яким було побутове життя робітників на цукрових заводах торгово-промислової компанії «брати Яхненки-Симиренко»?

Група 4. Чи покращила торгово-промислова компанія «брати Яхненки-Симиренко» благополуччя селян та робітників Наддніпрянщини?

Група 5. Якими були результати діяльності братів Яхненків та Симиренків для селян та робітників Наддніпрянщини?

Ці питання школярі висвітлюють перед вище згаданими групами, які стараються визначати ключові моменти, складаючи при цьому невеликий конспект. Незнайомі прізвища історичних постатей, дати та поняття записуються на класній дошці одним із членів групи. Потім одне одному дають запитання, що перетинаються з їхньою проблематикою. Всі групи накінець роблять свої висновки.

Крім вище згаданого прикладу можна дати і такі завдання:

- уявне інтерв'ювання людей того часу, визначення ставлення однокласників до історичних постатей за допомогою різного роду історичних джерел (опишіть соціально-побутове життя селян на заводах Яхненків та Симиренків, провівши з ними уявне інтерв'ю (за допомогою наявних джерел); як ваша група ставиться до меценатської діяльності Василя Федоровича Симиренка? (За допомогою спогадів О. Кістяківського, Є. Чикаленка, Д. Антоновича та ін.).

- розглянувши ту чи іншу проблему, знайти способи її вирішення, виявити тенденції, ознаки і зв'язки історичного розвитку, навести приклади світової або вітчизняної історії, які конкретизують теорію [107, с. 281-282] (міське чи сільське економічне середовище: де краще було б влаштовувати власний бізнес в XIX-XX ст.? (на основі підприємницької діяльності братів Яхненків, Симиренків, Харитоненків та ін.); які конкретні дії Семена Яхненка зумовили О. М. де Рібаса прийти до думки, що Одеса стала нагадувати європейське місто?).

- «Мозковий штурм з елементами ажурної пилки». Технологія обговорення в учнівському колективі, яка часто застосовується для прийняття

низки рішень щодо окремої проблеми. Вона розвиває в учнів творчість та уяву, а також дає можливість висловлювати свою позицію щодо завдання. Метою її є те, щоб зібрати якнайбільше різноманітних ідей від учнів із найкоротшим для вирішення цієї проблеми часом [107, с. 287].

Наприклад. (Історія України, 9 клас).

Тема. «Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини в 1900-1914 рр.».

Учитель називає проблемне питання: «Які особистісні риси потрібні для підприємця? (На прикладі підприємницької та меценатської діяльності родини Симиренків, Терещенків та Харитоненків)».

В учнівському колективі утворюються робочі групи від 3 до 5 чоловік в кожній та експертна група, ціль якої визначати та оцінювати найкращі ідеї звичайних груп. Учасники експертних груп займають свої місця в робочих групах. Експертів виділяє з класу сам вчитель. Це мають бути підготовлені учні, що добре володіють заданою проблемою, можуть аргументувати свою думку). Один із учасників груп фіксує на класній дошці всі запропоновані ідеї робочих груп. Висування ідей зупиняється, коли учасники робочих груп вирішують, що їх кількість є достатньою. Зібрані ідеї аналізуються, розвиваються та групуються експертною групою. Після цього вибираються ідеї, що, з точки зору експертної групи та вчителя, допоможуть дати відповідь на проблемне питання [101, с. 113]. Також можна запропонувати такі проблемні питання для мозкового штурму: «Які особистісні риси потрібні для підприємця-мецената? (На прикладі меценатської діяльності Василя Симиренка)»; «Які фактори можуть вплинути на інтенсивний розвиток цукрового виробництва? (На прикладі підприємницької діяльності Платона та Василя Симиренків)»; «Чому вільнонаймана праця є ефективнішою, ніж кріпосна? (На прикладі підприємницької діяльності Яхненків та Симиренків)» та ін.

«Займи позицію». Цей метод дає змогу висловити різноманітні точки зору здобувачів освіти щодо суперечливого питання або конкретної проблеми. Звільнивши від парт спеціальне місце в класі, де учні будуть достатньо рухливі,

наносимо крейдою кола (місця): «ні», «так», «не знаю». Школярі розглядають поставлене їм проблемне питання і займають власну позицію щодо відповідей на запитання, яке було озвучено вчителем [75, с. 21].

Наприклад. (Історія України, 11 клас).

Тема. «Формування постіндустріального суспільства».

Учні аналізують в групах різницю між індустріальним та постіндустріальним суспільством.

Учитель ставить проблемне запитання: «Чи змогли перші українські підприємці, брати Яхненки та Смиренки, створити умови для формування індустріального суспільства на підросійській Україні? Чи могла підприємницька діяльність цих братів в XIX ст. вплинути на поступове формування в сучасній Україні постіндустріального суспільства?»

Після опрацювання учні займають свою позицію в класі, аргументуючи її перед вчителем. Якщо в класі немає можливості бути мобільним, школярі показують свою позицію, використовуючи кольорові картки [75, с. 21].

Метод «Акваріум». За допомогою цього методу під час уроку вчитель може успішно формувати в учнів вміння вислуховувати точки зору своїх однокласників та правильно реагувати на них; дискутувати та грамотно генерувати свої аргументи [145, с. 187].

Наприклад. (історія України, 9 клас).

Тема. «Український національний рух наприкінці 1860 - у 1880-х рр.».

Запитання. «Василь Федорович Смиренко та його вклад в український національно-культурний рух в II половині XIX століття».

Завдання групам.

Група 1. Василь Федорович Смиренко та українська публіцистика.

Група 2. Василь Федорович Смиренко та його підтримка українських громадських діячів 60-80-х рр. XIX ст.

Група 3. Загальна оцінка вкладу Василя Федоровича Смирєнка в розвиток української справи.

Учнівський колектив необхідно поділити на 3 групи. Кожна з них отримує певне завдання і потрібну інформацію. Одна з трьох груп переходить в центр класу, її учасники працюють з питанням, що було запропоноване учителем вголос. Інші 2 групи просто спостерігають. Після оголошення завдання група його виконує, аналізує та формулює свої висновки. Всі 3 групи за визначеним порядком обговорюють свої питання. Наприкінці роботи кожна група представляє виконані ними завдання перед усім класом [101, с. 114; 129, с. 78]. Також учням можна запропонувати ще такі питання: «Українське село та російський Київ XIX ст.: проблема ментальності?», «Проблема генезису українських селян та купців в підприємців на Наддніпрянщині в XIX ст.» та ін.

«Коло ідей». Метою цього методу є розгляд неоднозначних суперечливих запитань проблемного характеру або формування переліку ідей та залучення всього учнівського колективу класу до дискусії на поставлене запитання [106, с. 285].

Наприклад. (Історія України, 9 клас).

Тема. «Місто і село в пореформену добу».

Запитання. «Українська буржуазія – нарахувати на пальцях: проблема генезису».

Клас ділимо на 3 групи. Всі групи виконують одне й те саме завдання, яке складається із 3 підпроблем (позицій). Учні ознайомлюються з необхідною інформацією.

Завдання групам.

Група 1. Формування підприємницької хватки братів Яхненків та Смирненків.

Група 2. Формування підприємницької хватки представників родини Харитоненків

Група 3. Формування підприємницької хватки представників родини Терещенків.

Після завершення виконання завдань групи демонструють підготовлену інформацію. Кожна група по порядку розкриває тільки один із аспектів завдання.

Таки чином, вчитель опитує всі 3 групи, допоки не закінчуться ідеї [107, с. 285]. Учням можна запропонувати ще й інші проблеми: «Образ жертви як складова української ідентичності – одна із основних перешкод до підприємницької справи», «Думки істориків та публіцистики (XIX ст.) про підприємницьку діяльність братів Яхненків та Симиренків» та ін.

Факультативом вважається такий навчальний курс, який не обов'язковий для вивчення усім учнівським колективом [99, с. 375]. Факультативні заняття призначені для покращення і поглиблення знань, вмінь і навичок з певних шкільних навчальних курсів, питань або тем, які цікаві здобувачам освіти [41, с. 8].

У програмі факультативу «Видатні постаті України» (7-11 клас) є спеціальний факультативний курс на тему: «Видатні постаті України кінця XVIII-XIX століття» (9 клас), в якому на одному із занять школярі знайомляться з темою: «Любити Україну до глибини кишені». За змістом та суттю навчального матеріалу вона повністю співпадає з нашою проблематикою. Перед підбором тем для факультативних занять з історії необхідно мати на увазі специфічні особливості наявного факультативного курсу. Особливістю вище згаданого курсу є вивчення історичних, суспільно-економічних процесів в Україні на основі аналізу життєдіяльності вітчизняних історичних постатей [153; 156].

Безпосередньо на формування ініціативності та соціальної активності учнів спрямований факультативний курс «Соціальне шкільне підприємництво» (9-11 класи). Його особливістю є ознайомлення учасників факультативу із потенціалом створення власного бізнесу в контексті шкільного підприємництва [18].

На формування компетентностей нашої проблематики спрямований також факультативний курс «Вступ до менеджменту» (9 клас). Він ставить за мету ознайомлення учнів із основами управління та управлінської культури. Зокрема, цей курс пропонує здобувачам освіти розпочати підприємницьку діяльність при підтримці школи (малий бізнес) [19].

Цікавим для нашої тематики є факультативний курс «Основи критичного мислення» (10-11 клас), оскільки інноваційність передусім передбачає нестандартність мислення учня. А формування такого мислення в учнівському освітньому середовищі є однією з особливостей цього курсу [17].

На думку автора, одними із найбільш ефективних інтерактивних та активних методів для формування підприємницьких компетентностей на факультативних заняттях, які так чи інакше торкаються тем історії України в 9-11 класах, є методи: «Прес», «Два-чотири – всі разом», «Карусель», «Аукціон» і вище згаданий проєктний метод.

Метод «Прес». Його використання допоможе учням сформулювати та захищати свою точку зору. Передусім їм висвітлюється низка етапів цього методу і потім підкріплюється готовим прикладом його застосування.

Готовий алгоритм для школярів.

1. Позиція – сформулюйте свою думку наступним чином: «Я вважаю, що ...»;
2. Аргументування – поясніть причину виникнення своєї позиції ось так: «Тому що ...»;
3. Приклад – підберіть приклади, факти та сформулюйте висновки наступним чином: «Наприклад...»;
4. Висновок – підсумуйте свою позицію, зробіть висновки ось так: «Отже, я вважаю...» [78, с. 26].

Наприклад. (Видатні постаті України в кінці XVIII-XIX століття, 9 клас).

Тема. «Любити Україну до глибини кишені».

Запитання: «Як любити Україну до глибини кишені?».

Відповідь: «Я вважаю, що Україну можна любити не тільки словом, але й ділом, тому що Василь Смиренко до кінця свого життя вкладав величезні кошти в розвиток нашої культури.

Наприклад, він фінансово допоміг українським письменникам та науковцям, забезпечував матеріально ряд українських культурно-освітніх установ та засобів масової інформації, коли на все українське царський уряд

дивився криво. Завдяки йому про Україну почали дізнаватися за кордоном! І все своє майно він заповів на розвиток нашої культури! Отже, я вважаю, що Україну можна любити і до глибини кишені».

Метод «Два-чотири – всі разом». При його використанні передусім школярі, що об'єднуються у пари, досліджують наданий їм уривок з історичного джерела. Після цього один учень передає його зміст, а інший формулює запитання. Потім до них приєднується інша пара, і вони аналізують ці питання всі разом. Учитель запитує четвірки. Нарешті питання виносяться на розгляд всіх учасників факультативу, але група, що аналізувала джерело, розкриває цю проблему у вигляді ілюстрації, графічного зображення або схеми [75, с. 22].

Наприклад (Соціальне шкільне підприємництво, 10 клас).

Тема. «Підприємницька діяльність. Соціальне шкільне підприємництво».

Основна проблема. «Соціальна спрямованість діяльності перших українських підприємців братів Яхненків та Симиренків».

Учні працюють над невеликими уривками з публіцистики XIX ст. (відомості про підприємницьку та меценатську діяльність Яхненків та Симиренків). Ці відомості вони переказують своїми словами і формулюють питання в парах:

1. Чи існувало явище соціального підприємництва в XIX ст.?
2. Які діяння представників родини Яхненків ми можемо віднести до соціального підприємництва?
3. На яку з соціальних верств найчастіше була спрямована меценатська діяльність родини Симиренків?
4. Чи у всіх промисловців цього часу підприємницька діяльність була соціально спрямованою? Обґрунтуйте свою відповідь.

Після цього вони об'єднуються в четвірки. На факультативному занятті в класі їх може бути від 4 до 6. Кожна з них розглядає питання одного із конкретних аспектів соціального підприємництва братів Яхненків та Симиренків:

1. Як брати допомогли голодуючим селянам Черкащини в I половині XIX ст.?
2. Чому Платон Смирєнко вирішив видати «Козбар» Т. Шевченка?
3. Яким письменникам та науковцям допомагав Василь Смирєнко?
4. Яку публіцистику фінансував Василь Смирєнко?

Школярі кожної четвірки у формі схем або малюнків дають свої відповіді на аркуші і внаслідок цього створюється спільно складений проєкт «Соціальне підприємництво братів Яхненків та Смирєнків».

В кінці розгляду даного питання вчитель пропонує всьому класу дати відповідь на проблемне запитання: «Чи була підприємницька діяльність братів Яхненків та Смирєнків соціально спрямованою?»

Тепер всі учасники факультативу по порядку на ватмані, який передається від однієї групи до іншої, графічно зображають свою відповідь. Кожна група вносить щось своє, і в результаті виходить спільна креативна робота класу [75, с. 22].

Метод «Карусель» (інша назва – «вертушка» або «концентричні кола»). Цей метод є ефективним для розвитку в школярів вмінь та навичок ведення дискусії. Відповідно до нього, учні, які розташовані навпроти один одного, утворюють 2 кола [127, с. 140-141].

Наприклад. (Вступ до менеджменту, 9 клас).

Тема. «Менеджмент як галузь академічних знань».

Основне завдання. «Порівняти управлінську модель перших українських підприємців Яхненків та Смирєнків із сучасними очільниками підприємств».

Учасникам обох кіл видаються необхідні джерела для опрацювання.

Школярі непорушно знаходяться у внутрішньому колі спиною до центру. Вони є прихильниками управлінської моделі компанії братів Яхненків та Смирєнків, і тому кожен з них називає 1 аргумент на підтвердження своїх поглядів.

Тим часом зовнішнє коло є мобільним. Учасники його є прихильниками сучасної управлінської моделі в нашій країні. Ті, хто перебуває в ньому, після

оголошення заперечень на аргумент свого суперника із внутрішнього кола пересуваються на один стілець. Таким чином відбувається зміна позицій. Загалом необхідно пройти все коло і своїми обґрунтуваннями довести переваги управлінської моделі як сучасних підприємців, так і братів Яхненків і Симиренків.

Аукціон історичного характеру. За його допомогою можемо формувати в учнів стримане ставлення до точки зору суперників та позитивне ставлення до підприємництва, створити атмосферу конкуренції і азарту тощо [86, с. 42; 144, с. 353; 152]. Основне завдання учнів – здобути достатню кількість лотів, щоб отримати на кінець винагороду (за те чи інше завдання видається певна кількість лотів) [151].

Наприклад. (Видатні постаті України в кінці XVIII-XIX століття, 9 клас).

Тема. «Любити Україну до глибини кишені».

Основне завдання. «Детально описати про те, як отримати значні прибутки від борошна та шкіри для подальшого розвитку справ у компанії».

Учасники факультативного заняття поділяються на 3 групи. Їм роздається невеликі письмові уривки опису Одеського ринку в першій третині XIX ст. Крім цього, вони отримують детальні відомості про успішну торгівлю зерном та борошном братами Яхненками та Симиренками. Учні одержують паперові гроші (копії асигнацій) та відомості про ціни на ринку. Копії асигнацій і є лотами під час аукціону. На опрацювання інформації дається 10 хв.

На початку в учнів є 3 лоти. Кожен лот збільшує оцінку за виконане завдання. Є спеціальні підзавдання, які дають можливість групам отримати ще окрему кількість лотів. За кожний розшифрований термін – 2 лота. За успішну торгівлю наявними товарами, що були описані учнями., – 5 лотів. За розшифрування відомих діячів, що були згадані в джерелах, – 5 лотів. Після виконання підзавдання учень має повідомити про це вчителя, і він видасть з «каси» зароблені лоти. Всього є 15 лотів за виконання підзавдань і 10 лотів за основне завдання. Виграє та група, яка набере найбільшу кількість лотів. Вкінці

всі групи узагальнюють свої результати. На обговорення результатів дається 5 хв.

Про проєктний метод було згадано вище. В результаті проєктної діяльності учня після розгляду ним проблемного завдання, як правило, має бути конкретний продукт. Цей результат навчальної діяльності на факультативних заняттях може бути різної форми.

Наприклад, на факультативному курсі «Основи критичного мислення» є заняття під назвою «Підводимо підсумки: працюємо з різними джерелами інформації». Відповідно до теми, учням 11 класу можемо запропонувати виконати наступні форми проєктних матеріальних продуктів: на основі фотодокументів та описів заводів Яхненків та Симиренків у письмових джерелах сконструювати макет Ташлицького цукрового заводу або скласти його креслення. Розглядаючи тему: «Які є особливості наукового тексту?» пропонуємо учням 10 класу проаналізувати короткий уривок з наукової статті про підприємницьку діяльність Яхненків та Симиренків. Після аналізу тексту статті протягом кількох днів школярам слід скласти текст наукового характеру на 1 сторінку під назвою «Сидорівський цукровий завод Василя Симиренка» за допомогою різного роду інформаційних ресурсів [56, с. 194].

У розробленому автором плані-конспекті, чітко простежується потенціал використання фактичного матеріалу підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків та Симиренків на уроці з історії України. В ньому зокрема, реалізується застосування діяльнісного, особисто орієнтованого та компетентнісного підходів в навчанні історії (Додаток В).

Таким чином, методично реалізувати компетентність «ініціативність та підприємливість» на шкільних та факультативних заняттях з історії України в 9-11 класах можна кількома способами. Перший підхід — використання потенціалу програмового змісту навчальних програм з історії України 9-11 класів. Власне, на таких заняттях історії України це відбувається на основі формування і розвитку предметних історичних компетентностей школярів. Другий підхід — підбір активних та інтерактивних методів навчання історії.

Серед них можна виокремити такі: метод проєктів, ситуаційний метод, проведення «круглих столів», рольові та ділові ігри, метод «Карусель», «Прес», «Два-чотири – всі разом», «Аукціон».

Виходячи з цього, використання програмового потенціалу та застосування відповідних методів навчання допоможуть підготовленим та вмотивованим учителям формувати компетентність «ініціативність та підприємливість» на уроках історії України та факультативних заняттях в 9-11 класах.

Отже, слід вважати, що не лише на уроках економіки формуються економічні знання та мислення, але й на уроках та факультативних заняттях історії України. Вивчення економічної історії, діяльності окремих українських підприємців XIX-XX ст., стратегій розв'язання різного роду ситуацій економічного характеру в певних історичних умовах являють собою базу для формування компетентностей розглянутої проблематики в здобувачів освіти.

3.2. Методика реалізації міжпредметних зв'язків на уроках історії (на основі матеріалів дослідження братів Яхненків і Симиренків)

На уроках історії України ми реалізуємо міжпредметні зв'язки, щоб сформувати в школяра компетентності, які зафіксовані в концепції Нової української школи, зокрема вміння конструювати та втілювати власні нові ідеї в реальність, підприємливість [20]. Компетентнісний підхід вимагає реалізації цього в шкільній освіті.

В Українському педагогічному словнику (1997 р.) міжпредметні зв'язки трактуються як всебічна відповідність між навчальними програми, що спричинене дидактичною метою та системою наук [132, с. 210]. Розрізняють міжпредметні зв'язки, як внутрішньоциклові (кореляція історії з суспільними та гуманітарними шкільними навчальними предметами) так і міжциклові (кореляція історії з технічними та природничими шкільними навчальними предметами) [46, с. 33].

Міжпредметний урок є таким уроком, що поєднує декілька шкільних навчальних предметів. Зазвичай він проводиться і готуються двома вчителями [88, с. 143].

Ядром факультативного заняття з історії є міжпредметне завдання. Воно являє собою таке завдання, що дозволяє сформувати вміння і навички школярів відразу з кількох предметів, поглибити їхні явлення про ті чи інші навчальні шкільні дисципліни на факультативному занятті [136, с. 95]. Низче буде наведено ряд міжпредметних завдань внутрішньоциклового та міжциклового характеру, які можна застосувати на міжпредметних (факультативних) уроках з історії України.

Внутрішньоциклові міжпредметні зв'язки курсу «історія України» простежуються з такими шкільними навчальними предметами як: українська література, всесвітня історія, громадянська освіта, географія, основи правознавства та ін.

Міжпредметні зв'язки української літератури та історії України дозволяють розвивати аксіологічну складову предметної історичної компетентності. Це зумовлено тим, що вона формує у здобувачів освіти інтерес читання додаткової літератури через біографічні факти діяльності історичних особистостей, зокрема підприємницької та меценатської діяльності братів Яхненків та Симиренків [53, с. 41]. Наприклад, на практичному занятті з історії України «Тарас Шевченко та український національний рух» в 9 класі даємо можливість учням ознайомитися із уривками твору Т. Шевченка «Кобзар» та його щоденником. На основі цих історичних джерел потрібно дати відповідь на таке проблемне питання «Чому Платон Смиренко вирішив підтримати видавництво знаменитого «Кобзаря» Т. Г. Шевченка?» (Українська література. Тема. Т. Г. Шевченко «І мертвим, і живим, і ненародженим...». Викриття конформізму й комплекс меншовартості значної частини української еліти, 9 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та всесвітньої історії можемо застосувати в 9 класі на уроці «Соціально-економічний розвиток і регіональні

особливості Наддніпрянської України». Наприклад, на основі наявної інформації учням пропонується визначити роль французьких технічних інновацій в промисловості Наддніпрянщини і дати відповідь на проблемне питання «Чому парові технічні винаходи були інновацією на економічному ринку Російської імперії?» (Всесвітня історія. Тема. Початок становлення індустріального суспільства, 9 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та громадянської освіти можемо реалізувати в 10 класі на уроці «Початок Української революції: загальноукраїнський і регіональний виміри» (Черкащина або Київщина). Так, наприклад з метою визначення основних передумов початку Української революції необхідно проаналізувати громадсько-культурну діяльність Василя Смиренка і дати відповідь на проблемне питання «Чи могла громадсько-культурна діяльність В. Смиренка вплинути на початок Української революції в 1917 році?» (Громадянська освіта. Тема. Громадянська участь у житті суспільства, 10 клас).

Історія сучасного суспільства складна і різноманітна, ця різноманітність залежить від особливостей географічного положення, природних умов, соціальної структури регіону. Фактично в курсі географії та історії вивчаються одні й ті ж процеси з урахуванням специфіки кожного предмета [46, с. 33]. Міжпредметні зв'язки історії України та географії можемо реалізувати в 9 класі на уроці «Особливості модернізації та промисловості й сільського господарства» (Наддніпрянщина). За допомогою наявної інформації учні мають проаналізувати та визначити різницю між сучасним машинобудуванням та машинобудуванням XIX століття (на основі діяльності першого машинобудівного заводу на Наддніпрянщині) (Географія. Тема. Машинобудування в Україні, 9 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та основ правознавства можемо реалізувати в 9 класі на уроці «Наш край наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст.» (Черкащина). Так, наприклад на основі щоденника О. Ф. Кістяківського, який був в певний період юрисконсультантом торгово-промислової компанії «брати Яхненко і Смиренко», групам в класі слід порівняти юридичні засади

функціонування Городищенського (Мліївському) цукрового заводу та будь-якого підприємства сучасної України. Учням надається необхідна інформація (Основи правознавства. Тема. Загальна характеристика держави, 9 клас).

Міжциклові міжпредметні зв'язки курсу «історія України» є наявними з такими шкільними навчальними предметами як: фізика, математика, інформатика, трудове навчання тощо.

Міжпредметні зв'язки історії України та фізики можемо виявляються в 9 класі на уроці «Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості Наддніпрянської України». Так, наприклад, при розгляді проблеми початку промислового перевороту в Україні учням слід визначити ефективність парової енергії у виробництві цукру (Фізика. Тема. Перетворення енергії в механічних і теплових процесах. Принцип дії теплових машин. Теплові двигуни. Двигуни внутрішнього згорання, 8 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та математики можемо спостерігати в 11 класі на уроці «Україна: труднощі та здобутки державного будівництва» (Черкашина). Наприклад, учням необхідно порівняти темпи росту виробництва Лохвицького цукрового комбінату в Україні в кінці ХХ століття та торгово-промислової компанії «брати Яхненко-Симиренко» в 40-50-х рр. ХІХ ст. і скласти статистичну таблицю (Математика. Тема. Елементи статистики, 11 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та інформатики можемо спостерігати в 9 класі на уроці «Місто і село: життя в пореформену добу». Наприклад, учням як індивідуальне завдання можна запропонувати створити сучасну мультимедійну презентацію на тему «Українська буржуазія пореформеного періоду» (Інформатика. Тема. Етапи розробки презентації. Елементи дизайну, 9 клас).

Міжпредметні зв'язки історії України та трудового навчання можемо застосувати в 9 класі на уроці «Повсякденне життя українців наприкінці ХVІІІ - І половини ХІХ ст.». Наприклад, учні в парах з'ясовують специфічні особливості повсякденного життя робітників (на основі історичних джерел про повсякденне

життя селян та робітників на Городищенському цукровому заводі) (Трудове навчання. Тема. Український етнічний стиль, 9 клас).

Серед дієвих прийомів і методів навчання історії, за допомогою яких можна реалізувати міжпредметні зв'язки на шкільних заняттях в 9-11 класах з історії України можемо виділити творчі завдання на віртуальних екскурсіях міжпредметного характеру, підготовку учнями інтегрованих з іншими предметами презентацій, складання опорних конспектів міжпредметного характеру, підготовка міжпредметних проєктів та ін.

Конкретні завдання, що орієнтовані на самостійне вирішення учнем заданої ситуації (проблеми) та застосування своїх знань в нестандартних умовах називається творчими завданнями [60, с. 159]. За допомогою таких завдань учитель має можливість визначити індивідуальні особливості та специфіку творчої діяльності учасників освітнього процесу [146, с. 338-339].

Багатофункціональний метод, який є важливим засобом розвитку спостережливості, мовлення, пізнавальної та мисленнєвої активності в учнів називається навчальна екскурсія [108, с. 273]. За її допомогою школярів мають змогу дізнаватися нову інформацію про окремі явища реальності в природних умовах [68, с. 116].

Віртуальна екскурсія є специфічною формою навчальної діяльності школярів, яка передбачає перегляд віртуальних об'єктів, що існують в реальному часі (наприклад, експозиції музеїв) для виконання учнями навчальних (в даному випадку творчих) завдань з шкільних предметів або курсів [140, с. 258-259]. З навчальною метою можна застосовувати віртуальні подорожі експозиціями наукових та художніх музейних закладів [83, с. 95].

Для нашої проблематики, серед наявних вітчизняних музеїв, найбільше для віртуального відвідування підходить експозиційний музей-відділ Черкаського обласного краєзнавчого музею – Меморіальний будинок-музей Л. П. Симирина (с. Мліїв) [154, 157].

Під час проведення віртуальної екскурсії можемо запропонувати школярам такі творчі завдання: за допомогою інформації на стендах та

експозиції музею скласти на ходу скласти імпровізований діалог (за найкращий діалог винагорода – 1 кг. яблук ренета Смиренка); скласти рифмований вірш на тему «А я знав Смиренків» (за найкращий вірш винагорода – дерев'яна статуетка Платона та Левка Смиренків) та ін.

Після перегляду експонатів віртуального музею Смиренків учням можна запропонувати створити лепбук. Це міні-книжка, яка відповідно до певної теми чітко структурована і оформлена у вигляді різноманітних тематичних паперових відділень, що створюються учнями. Створювати лепбуки необхідно скадати поетапно:

1. Озвучування учителем тематики для створення лепбуків. Учні вибирають собі тему.
2. Складання плану. Розподіл вибраної учнем теми над підтеми.
3. Задумка макета. Процес його створення у вигляді папки з різнокольорового картону (формат А3 або А4), тематичної книги-гармошки, не величезні книжки із 2 або 3 суміжними сторінками та ін. Власне сама форма основної частини лепбуку вибираються учнем. На його основі розташовані спеціальні відділи.
4. Презентація лепбуку учнем або учнями [52, 155].

Проблеми міжпредметного характеру, які зацікавляють школярів можуть звучати наступним чином: «Що зробили Смиренки для розвитку освіти в Україні?» (на основі тематичної експозиції «Народна воля»); «Технічний прогрес в нашому селі» (на основі тематичної експозиції «Батьку, що ти тут нароби!». Мліїв в ХІХ ст. Брати Яхненки та Смиренки»); «Технічний прогрес в нашому селі» (на основі тематичної експозиції «Батьку, що ти тут нароби! Мліїв в ХІХ ст. Брати Яхненки та Смиренки») та ін.

Також уже в самому приміщенні черкаського обласного краєзнавчого музею є експозиційний відділ – Музей «Кобзаря» Т. Г. Шевченка [155]. Під час проведення в ньому віртуальної екскурсії задаємо учням наступне завдання: знайти в експозиціях музейного закладу видання «Кобзаря», що було надруковане за ініціативи Платона Смиренка та на пам'ять розповісти будь-

який один вірш із цієї праці (винагорода – музейний працівник проведе майстер-клас для кількох учнів на тему «як зобразити автограф Тараса Григоровича». Цим учням будуть надані аркуші паперу з намальованими копіями автографа поета).

Специфічний спосіб демонстрування навчальної інформації із мультимедійним супроводом, що здатний замінити електронні шкільні підручники, і який розроблений тими чи іншими комп'ютерними програмами називають мультимедійною презентацією. Як правило, саме PowerPoint призначений для роботи з такою презентацією, через його широкий мультимедійний інструмент [96, с. 21-23].

Інтегровані навчальні презентації є окремою формою передачі тої чи іншої інформації на заняттях з історії України, в яких міститься навчальний матеріал з різних шкільних предметів та курсів. Школярам можна запропонувати такі теми для інтегрованих презентацій: «Василь Смиренко та генезис української мови»; «Перший «Українець» на Дніпрі (про перший металевий пароплав в Україні)»; «Процес виробництва цукру в нашому краї (на основі технологій цукроваріння в Сидорівському цукровому заводі)»; «Виникнення торгово-промислової компанії «Яхненки та Смиренко» як один із основних факторів поширення промислової революції Черкащині» та ін.

Опорний конспект це умовний конспект у вигляді структурно-логічних схем, що включають в себе ряд спеціальних опорних сигналів, які шифрують систему понять, ідей та фактів тої чи іншої частини навчального матеріалу. Дане поняття пов'язане та вітчизняним педагогом-інноватором В. Шаталовим, який вперше розробив та застосував їх на шкільних заняттях [138, с. 94]. Опорний сигнал є ключовою перевагою цієї технології. Це графічний сигнал, що кодує зміст навчального тексту схемами, малюнками, кресленнями та ін. Відповідно інформація стає чіткою та зрозумілою для учня [121, с. 197].

Щоб скласти опорний конспект з історії України на факультативному занятті необхідно:

1. Уважно проаналізувати текст. Виділити в ньому ключові зв'язки смислові частини;
2. Визначати ключові думки. Розмістити їх відповідно, до того як вони стояли в тексті;
3. Створити пробний малюнок і чорновик, де занотовуються записи скороченого тексту;
4. Перетворити свої нотатки на окремі опорні сигнали у вигляді окремих малюнків, графіків, знаків та певних ключових слів;
5. З'єднуємо опорні сигнали в блоки;
6. Окреслюємо ці блоки контурами і графічно зображаємо зв'язки між ними;
7. Обміркувати кодування тексту (колір, шрифт, символи та ін.) [126, с. 159-160].

Для складання опорних конспектів міжпредметного характеру можемо запропонувати такі теми школярам: «Економічна історія цукроваріння мого села в XIX-XX ст. (с. Міїв або м. Городище)», що включає 3 блоки: «зародження цукроваріння», «епоха цукропромисловців Яхненків та Симиренків» та «нові способи виробництва цукру в кінці XIX - початку XX ст.»; «Відома історична постать в нашому селі (с. Сидорівка)», що складається з 2 блоків: «постать Василя Симиренка до купівлі цукроварні в Сидоровці» та «інноваційна діяльність Василя Феоровича в Сидороці».

Міжпредметний освітній проєкт є специфічною формою навчального процесу, що розвиває в учнів здатність аналізувати, узагальнювати та систематизувати різноманітні джерела міжпредметного характеру; загальноінтелектуальні та пошуково-дослідницькі вміння і навички; чітко висловлювати самостійні судження щодо тої чи іншої проблеми [95, с. 42]. Тематику для підготовки міжпредметних проєктів учнями можуть звучати так: «Географія нашого рідного краю в XIX ст. (вплив на екологічний стан Черкащини низки підприємств того часу)»; «Світова та локальна історія (як Платон Симиренко зміг перейняти європейський досвід виробництва цукру і перевести його до

Черкащини?)); «Сидорівцька пастила. Перші солодоші в промислових масштабах на Україні (рецент першої пастили в Україні»); «Черкаси Time» (імпровізована газета на кшталт «Київського телеграфу»); «Як говорили колось в нашому краї?» (на основі наявних джерел описати стиль та манеру мовлення жителів с. Мліїв або м. Городищеві XIX ст.).

Таким чином, матеріал про підприємницьку та меценатську діяльність братів Яхненків та Симиренків можемо застосувати для реалізації міжпредметних внутрішньоциклових (українська література, всесвітня історія, громадянська освіта, географія, основи правознавства) та міжциклових зв'язків (фізика, математика, інформатика, трудове навчання) на уроках історії із іншими шкільними навчальними предметами ми можемо здійснювати завдяки використанню низки ефективних методів навчання історії. Може йде про наступні методи: вирішення проблемних завдань, складання різного роду таблиць, творчі завдання на віртуальних екскурсіях міжпредметного характеру, підготовку учнями інтегрованих з іншими предметами презентацій, складання опорних конспектів міжпредметного характеру, підготовка міжпредметних проєктів та ін.

ВИСНОВКИ

Таким чином, меценатська та підприємницька діяльність братів Яхненків і Симиренків є вагомим та важливим інформативним матеріалом для формування в школярів компетентності «ініціативність і підприємливість» на шкільних уроках та факультативних заняттях з історії України в 9-11 класах. Особистісні риси братів та їхні вміння розподіляти та контролювати кредитні кошти дозволили незначній та дрібній підприємницькій спільній справі по продажу борошна, зерна та шкіри на початковій стадії розвитку перейти до утворення фінансово міцної торгово-промислової компанії «Брати Яхненки-Симиренко», яка включала в себе значну кількість підприємств у цукровій промисловості, а пізніше і в машинобудівній. Успішне управління компанією Терентієм Яхненком та раціональний розподіл в ній обов'язків між братами поступово дали свої результати. Досягнення компанії забезпечувалися ще й використанням братами інноваційних підходів до виробництва продукції, що було винятком на економічному ринку Російської імперії. Платон Симиренко став ініціатором запозичення десятків нових технічних здобутків та інновацій з Європи, які були запроваджені на цукрових заводах компанії і з допомогою яких вдалося помножувати виробництво рафінаду та цукру у десятки разів. 40-50-ті роки XIX століття є періодом піднесення компанії, капітал якої щороку тільки збільшувався. На Городищенському машинобудівному заводі були збудовані перші судна із металевим корпусом та паровою енергією. Одно з них, яке мало назву «Українець», плавало по вітчизняному Дніпрі. Все це було досить хиткою справою, бо в середині XIX ст. попит на машини був досить незначний. І вже фінансова криза 60-х років XIX століття і зайва залежність від кредитних грошей при недостатній наявності власного капіталу призвели до поступового занепаду

компанії. Несподівані смерті талановитих братів-промисловців у 60-рр. XIX століття також незабаром дали про себе знати.

Василію Симиренку довелося керувати компанією в передостанні роки її функціонування та взагалі існування. За роки його керівництва компанією почали патентуватися винаходи, і технічні інновації з цієї компанії демонструвалися навіть на лондонській виставці 1873 року. Проте компанію він не зміг зберегти. До початку 90-х рр. XIX століття вона була повністю ліквідована. Тим не менш, Василь, відбудувавши цукровий завод в Сидорівці, почав самостійно здійснювати свою інноваційну діяльність у сфері виготовлення цукру за допомогою пари.

Не тільки зиском послуговувалися брати Яхненки і Симиренки. У 30-ті роки XIX ст. брати, роздаючи борошно селянам, запобігли масовому голоду на Черкащині. Серед братів найбільше відзначилися меценатством Семен Яхненко, Платон і Василь Симиренки. Семен проявив себе як міський голова Одеси і покращив благоустрій та соціально-економічне становище цього міста. Завдяки Платону був опублікований «Кобзар» Т.Г.Шевченка. Але найбільше меценатством відзначився Василь, який забезпечив існування та функціонування ряду українських видань, асигнував власні кошти в розвиток вітчизняних культурно-просвітницьких організацій, піддержував видавництво праць відомих громадських українських діячів. Після його смерті все майно мецената було переведено на розвиток національної справи.

З вище зазначеного стає зрозуміло, що формування економічної компетентності, а зокрема і компетентності «ініціативність та підприємливість» в сучасній шкільній історичній освіті, є досить актуальним. Компетентнісний підхід в шкільній освіті, як ніколи, потребує детальної розробки та практичної реалізації його використання на шкільних уроках з історії. Це зумовлено кардинальним переформатуванням вітчизняної системи освіти. Тому, опираючись на вище сказане, важливим є те, що поєднання трьох підходів – компетентнісного, діяльнісного та особисто орієнтованого активно реалізовується на заняттях з історії України в 9-11 класах.

Формування компетентності «ініціативність та підприємливість» на уроках та факультативних заняттях з історії України (9-11 клас) ми можемо здійснювати за кількома напрямками.

По-перше, використання потенціалу наявного програмового змісту, зокрема розвитку предметних компетентностей вище зазначеного шкільного предмету. Це, передусім, перевірка в учнів знань, вмінь та навичок у хронології, історичній географії, здатності оцінити минуле людства у всіх її проявах, логічно сформулювати власну думку, вмінні коректно визначати інформацію з певних історичних джерел, тощо.

По-друге, зміна форми організації навчальних занять, а саме: застосування активних та інтерактивних методів навчання. Сюди входить і проєктна учнівська робота, і розв'язання творчих та нестандартних завдань, і низка дискусійних ефективних методів, і вирішення різного роду проблемних ситуацій, і т. п.

По-третє, використання міжпредметних зв'язків, а відтак інтегрованих завдань та низки методів, що містять міжпредметну складову. В контексті формування економічної компетентності школярів на уроках історії України важливу роль відіграють внутрішньоциклові та міжциклові міжпредметні зв'язки. Сучасний рівень розвитку історичної науки, де відбуваються активні інтеграційні процеси технічних, суспільних та природничих знань, створює потребу навчати учня відразу кількох навчальних предметів, щоб він зміг комплексно практикувати знання, вміння і навички при вирішенні різного роду завдань. На уроках історії України та міжпредметних заняттях в 9-11 класах життєвий досвід представників родини Яхненків і Симиренків можемо інтегрувати з цілим рядом шкільних предметів (українська мова та література, економіка, основи правознавства, географія, мистецтво, французька мова, математика, фізика, інформатика та ін.)

Серед одних із найбільш дієвих методів навчання історії із міжпредметною складовою на факультативних заняттях з історії України в 9-11 класах необхідно виділити: учнівські інтегровані презентації, творчі завдання на віртуальних

екскурсіях міжпредметного характеру, міжпредметні учнівські проєкти, складання опорних конспектів міжпредметного характеру та ін.

Враховуючи вище зазначене, стає зрозуміло, що особистості Яхненків і Симиренків в українській історії є досить вагомими. Без сумніву, що цих колишніх кріпаків, що змогли стати великими промисловими підприємцями та соціально спрямованими меценатами, можна вважати новим історичним феноменом того часу. Один із найбільших внесків у піднесення нашої культури належить саме цій родині. Таких підприємців на той період взагалі можна було порахувати на пальцях. І тут несподівано pojawiaються українські промисловці, які цікавилися не тільки власною вигодою, а й розвитком соціального благополуччя населення і зростанням підйому вітчизняного національного руху. Їхня успішність у підприємницькій справі і при цьому активна підтримка української культури в XIX-XX століттях мають надзвичайно великий навчальний потенціал. Здобувачі освіти нової української школи мають знати, що гроші можуть бути не тільки засобом задоволення власних потреб, але й бути корисні для свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

1. Витяг із ревізької казки м-ка Городище про склад родини Степана Андрійовича Симиренка. 1811 р. *ДАЧО*. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 444, 491. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28> (дата звернення: 10.05.2022).
2. Грамота про надання купцю першої гільдії м. Одеси Федору Симиренку та його родині стану спадкових почесних громадян., 1832 р. Копія. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4-5. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 10.05.2022).
3. Грамота о придании купеческой семье Яхненко статуса первой гильдии г. Одессы. *РГИА России*. Ф. 1343. Оп. 39. Д. 5833. Л. 1-2. URL: <https://fgurgia.ru/object/2849271> (дата звернення: 10.05.2022).
4. Грамота о предоставлении купеческой семье Яхненко состояния наследственных почетных граждан г. Одессы. *РГИА России*. Ф. 1343. Оп. 39. Д. 5834. Л. 2, 4. URL: <https://fgurgia.ru/object/2849271> (дата звернення: 10.05.2022).
5. Лист Т. Г. Шевченка до П. Ф. Симиренка. Копія. 1859 р. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2-3. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 11.05.2022).
6. О личном почетном гражданстве Семена Яхненко. *РГИА России*. Ф. 1343. Оп. 39. Д. 5834. Л. 7. URL: <https://fgurgia.ru/object/2849271> (дата звернення: 11.05.2022).

Нормативні документи, навчальні програми, методичні рекомендації

7. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Лист затвердженної постанови Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text> (дата звернення: 20.04.2022).

8. Державний стандарт базової середньої освіти. Лист затвердженої постанови Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення: 20.04.2022).

9. Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/536-2002-п#Text> (дата звернення: 19.05.2022)

10. Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/536-2002-п#Text> (дата звернення: 19.05.2022)

11. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 19.04.2022).

12. Закон України «Про повну загальну середню освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 19.04.2022).

13. Історія України. Всесвітня історія. 5-9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Лист наказу Міністерства освіти і науки України від 23.10.2017 № 1407. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/14.history.5-9klas-21.05.2017.finish.doc> (дата звернення: 10.05.2022).

14. Історія: Україна і світ. 10-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 21.02.2019 № 236. URL: <file:///C:/Users/Asus/Downloads/5c7d141ebb955101160807.pdf> (дата звернення : 11.05.2022).

15. Методичні рекомендації до викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021 у навчальному році. Лист наказу Міністерства освіти і науки України від 11.08.2019 № 1/9-430. URL:

<https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5f4/cae/d10/5f4caed10f675968632995.pdf> (дата звернення: 11.05.2022).

16. Методичні рекомендації про викладання історії у 2021/2022 навчальному році. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 22.09.2021 № 1/9-482. URL: <https://www.historyua.com/2021/10/07/metodychni-rekomendatsiyi-pro-vykladannya-istoriyi-u-2021-2022-navchalnomu-rotsi/> (дата звернення: 01.05.2022).

17. Навчальна програма курсу за вибором «Основи критичного мислення» для учнів 10 (11) профільних класів соціально-гуманітарного напрямку. Протокол №1 від 19 березня 2014 року, лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 25.05.2020 № 22.1/12-Г-303. URL: https://www.criticalthinking.expert/book-criticalthinking/osnovi-kritichnogo-mislennja_programa.pdf (дата звернення: 09.05.2022).

18. Навчальна програма курсу за вибором «Соціальне шкільне підприємництво» для учнів 8 (9, 10, 11) класів закладів загальної середньої освіти. Лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 25.05.2020 № 22.1/12-Г-303. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-facultativ/2020/11/12/Navchalna-programa-SSHP-FSYE-gryf2.pdf> (дата звернення: 09.05.2022).

19. Навчальна програма факультативу «Вступ до менеджменту». 9 клас. Лист Інституту модернізації змісту освіти МОНУ лист від 03.07.2019 № 22.1/12-Г-533. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/navchalni-programi-kursiv-za-viborom-fakultativiv/10092019/osnovu%20mededgmentu.doc> (дата звернення: 09.05.2022).

20. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. М. Грищенка. М-во освіти і науки України, 2016. 34 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 27.04.2022).

21. Обласна цільова соціальна програма «Молодь Одещини» на 2021-2025 рр. Лист затвердженого рішення Одеської обласної ради від 19 лютого 2021

р. № 66-VIII. URL: <https://oblrada.od.gov.ua/wp-content/uploads/66-VIII.pdf> (дата звернення: 20.05.2022).

22. Про внесення змін до Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Лист затвердженної постанови КБУ від 10 березня 2021 р. № 202. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/202-2021-п#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

23. Про затвердження Державної програми підтримки молодіжного підприємництва на 2002-2005 роки. Лист затвердженної постанови КБУ від 12 квітня 2002 р. № 536. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/536-2002-п#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

24. Про затвердження Концепції розвитку економічної освіти. Лист затвердженого рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 4 грудня 2003 р. № 12/7-4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v12_7290-03#Text (дата звернення: 14.05.2022).

25. Про обласну цільову соціальну програму «Молодь Черкащини» на 2021 р. Лист затвердженого рішення Черкаської обласної ради від 19 лютого 2021 р. № 5-20/VII. URL: <https://www.oblrada.gov.ua/files/docs/Rishennja/8/5/5-20-8.zip> (дата звернення: 14.05.2022).

26. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021-2025 роки. Лист затвердженого розпорядження КБУ від 23 грудня 2020 р. № 1669-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-2020-р#Text> (дата звернення: 14.05.2022)

27. Україна — 2030: Доктрина збалансованого розвитку / Жилінська О. (наук. ред.), Мельничук О. (відп. ред.), Антонюк Л., Гуменна О. та ін. 2-е вид. Львів: Кальварія, 2017. 164 с. URL: <http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf> (дата звернення: 25.05.2022).

Опубліковані документи і матеріали

28. Де-Рибас А. М. Старая Одесса: исторические очерки и воспоминания. Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо; тип. Акционерного

Южно-русского о-ва печатного дела, 1913. 379 с. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2456> (дата звернення: 07.04.2022).

29. Киевские контракты. *Киевлянин*. 4 февраля 1900. № 35. С. 2. URL: <https://libraria.ua/numbers/935/51158> (дата звернення: 06.04.2022).

30. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. *Киевская Старина*. 1896. Ч. 1. Т. 52. № 1. С. 106-107, 109-110, 111, 113. URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1896/pdf/kietskaya-starina-1896-1-D-\(2893-2906\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1896/pdf/kietskaya-starina-1896-1-D-(2893-2906).pdf) (дата звернення: 06.04.2022).

31. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. *Киевская Старина*. 1896. Ч. 2. Т. 52. № 2. С. 251, 255, 258-262. URL: [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1896/pdf/kietskaya-starina-1896-2-D-\(3196-3207\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1896/pdf/kietskaya-starina-1896-2-D-(3196-3207).pdf) (дата звернення: 06.04.2022).

32. Мнение одного из кредиторов торгового дома братьев Яхненко и Симиренко по поводу статей комитета, учрежденного кредиторами этого дома. *Киевский телеграф*. 10 июня 1862. № 41 (42). URL: <https://oldnewspapers.com.ua/node/849> (дата звернення: 25.04.2022).

33. Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко. *Киевский телеграф*. 19 марта 1862. URL: <https://oldnewspapers.com.ua/node/809> (дата звернення: 25.04.2022).

34. Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко». *Киевский телеграф*. 1 февраля 1862. URL: <https://oldnewspapers.com.ua/node/780> (дата звернення: 24.04.2022).

35. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. III. Санкт-Петербург: в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. 549 с. URL: <https://nibu.kyiv.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-co6--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-1l--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=admin-co6&cl=CL2&d=HASH63444ee88396c56cb138cb> (дата звернення: 24.04.2022).

Щоденники та спогади

36. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). У 2 т. Т. 1: 1874-1879 / упорядн.: В. С. Шандра (ст. упоряди.) та ін.; Ред. кол.: І. Л. Бутич (відп. ред.), Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник, (відп. секр.) та ін. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії; Центральний державний історичний архів України в м. Києві; Українська правнича фундація. К.: Наукова думка, 1994. 648 с.
37. Листи до Тараса Григоровича Шевченка / за ред.: В. С. Бородін. К.: Наукова думка, 1993. 384 с.
38. Чалий М. Спогади про Тараса Шевченка. К.: Дніпро, 1982. 547 с.
39. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1955. 504 с.
40. Чикаленко Є. Спогади: 1861-1907. Львів: Діло, 1925. Ч. 2. 139 с.

Монографії та статті

41. Бадмаев Б. Ц. Методика преподавания психологии: уч. пособие. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2014. 302 с.
42. Баландюк Р. Г. Вивчення стану навчання економічної складової у змісті історії України. *Народна освіта*. 2016. Вип. 1. С. 81-87.
43. Баландюк Р. Г. Зміст і місце економічної складової серед інших компонентів змісту шкільної історичної освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 1 (73). С. 166-170.
44. Баландюк Р. Г. Методика навчання економічних понять у шкільному курсі історії України. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2016. Вип. 20 (1). С. 248-253.
45. Баландюк Р. Г. Методичні рекомендації щодо навчання «підприємливості та фінансової грамотності» на уроках історії України. *Молодь і ринок*. 2018. № 9. С. 91-95.

46. Баран Б. Міжпредметні зв'язки на уроках історії. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2013. Вип. 33. С. 33.
47. Баханов К. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2004. 159 с.
48. Баханов К. Навчання історії за інтегрованою системою. *Історія в школі*. 2000. № 16. С. 10-11.
49. Баханов К. У пошуках інноваційних технологій викладання історії. *Історія в школах України*. 1996. №1. С. 20-24.
50. Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 3. С. 35-38.
51. Бобінська Е. Уроки з підприємницьким тлом: навчальні матеріали / за заг. ред. Е. Бобінської, Р. Шияна, М. Товкало. Варшава: Сова, 2014. 399 с.
52. Букіна І. Лепбук як засіб реалізації проєктної діяльності на уроках історії. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка*: збірник наукових статей у 2 томах. Суми: ФОП Цьома С. П, 2020. Т. 2. 153 с.
53. Василюк О. С. Формування компетентності учнів на уроках історії засобами міжпредметних зв'язків. Збірник наукових праць: «Педагогічні науки». Серія «Теорія і практика навчання». Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 84. Т. 1. 188 с.
54. Воблий К Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Вип. 1. Т. 1. К.: ВУАН, 1928. 254 с.
55. Вольвач П. В. Л. П. Симиренко – фундатор українського промислового садівництва. *Садівничий України: у 3 ч. Ч. 1*. Сімферополь: Таврія, 2002-2003. 312 с.
56. Волкова Н. П. Моделювання професійної діяльності у викладанні навчальних дисциплін у вишах: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2013. 228 с.

57. Восканова Е. М. Кейс-метод на уроках истории и обществознания как способ реализации деятельностного подхода в обучении школьников. *Вестник науки и образования*. 2019. №19 (73) Ч. 1. С. 84.

58. Воскобійник Л. В. З кріпаків у власники заводів (225 років від дня народження Федора Степановича Симиренка (1791-1867): біографічний нарис. Черкаси: комун. закл. «РОМЦ БКР» Черкас. райради, 2016. 12 с.

59. Галаєвська Л. Методи активного навчання української мови в школі: на матеріалі синтаксису й пунктуації. *Українська мова і література в школі: Науково-методичний журнал*. 2016. № 6. С. 20.

60. Галушко С. М., Галушко Л. Б. Методика використання творчих завдань на уроках хімії. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер.: Педагогічні науки*. 2016. №. 32. С. 159.

61. Гамоля Н. Генерація перших і єдиних. Династія Симиренків. *Галицькі контракти*. 2003. № 37. С. 57.

62. Ганницький С. Василь Симиренко – технолог, промисловець і меценат. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль. 2005. Вип. 2. С. 43-44.

63. Гирич І. Український Никодим. *Старожитності*. 1993. №11-12. С. 14.

64. Гільберг Т. В., Довгань А. І., Капіруліна С. Л. Основи споживчих знань: навч. – метод. посіб. для загальноосв. навч. закл.: 1-12 кл. / за загал.ред. Бескової Н. В., Єрохіної А. С., Максименко К. О. та ін. К.: Навч. книга, 2008. 816 с.

65. Голобородько О. К. Живильні промені. Красзнавчі розвідки, портрети сучасників. Херсон: ПАТ «ХМД», 2014. 134 с.

66. Гриценко І. Проектна діяльність як засіб формування підприємницької активності учнівської молоді. *Вища школа*. 2020. Т. 2. №. 187. URL:

https://lib.iitta.gov.ua/724971/1/Проектна%20діяльність_підприємницька_активність.pdf (дата звернення: 19.04.2022).

67. Гусс К. С. Торговий дім «Яхненки і Симиренко»: від виникнення до занепаду (до постановки питання). *Історичні записки*: Зб. наук. праць. Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2006. Вип. 10 (спеціальний). 148 с.

68. Дзекунов А. М. Навчальна екскурсія в системі шкільної та позашкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 8. С. 116.

69. Дмитренко К. А., Коновалова М. В., Семиволос О. П., Бекетова С. В. Звичайні форми роботи – новий підхід: розвиваємо ключові компетентності: методичний посібник. Харків: Основа, 2018. 120 с.

70. Добриця М. В. Методичні можливості інтегрованих уроків історії. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. Бердянськ: БДПУ, 2010. № 4. 336 с.

71. Довгань А. І., Часнікова О. В. Реалізація наскрізної змістової лінії «Підприємливість та фінансова грамотність» у навчальних програмах 5-9 класів. *Інформаційно-методичний збірник*. 2017. № 6. С. 79-85.

72. Дорошенко Д. Євген Чикаленко – його життя і громадська діяльність: монографія. Прага: видавництво Фонду ім. Євгена Чикаленки при Українському Академічному Комітеті, 1934. 100 с.

73. Дяченко-Богун М. Активні методи навчання у вищому навчальному закладі. *Вісник педагогічної майстерності*. 2014. Вип. № 14. С. 75-77.

74. Жам О. Борошномельне виробництво Торгового дому «Брати Яхненки і Симиренко». *Наукові записки «НІЕЗ Переяслав»*. 2015. Вип. 9 (11). 2015. С. 155.

75. Живолун С. Інтерактивне навчання на уроках історії та правознавства. *Завуч*. 2003. № 19. С. 21-22.

76. Жур П. В. Труды и дни Кобзаря. Люберцы: «Люберецкая газета», 1996. 568 с.

77. Завгородня А. І. Системоутворюючі категорії економічної компетентності. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки.* 2015. № 1. С. 113-114.
78. Загайко М. Використання активних форм та методів викладання в школі. *Освіта України.* 2002. № 9. С. 26.
79. Зоренко К., Гриценко І. Формування ключових компетентностей для навчання протягом життя. 2019. *Молодь і ринок.* № 6 (173). С. 55.
80. Карпенко В. В. Склад і зміст родинного фонду Симиренків: його наукове і практичне значення. *Історичний архів. Наукові студії:* Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Вип. 7. 212 с.
81. Карпенко В. В. Т. Г. Шевченко і меценатська діяльність родини Симиренків. *Наукові записки ТПНУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.* 2014. Вип. 1. С. 3-6.
82. Кучерук О. Л. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.
83. Коваленко О. В. Використання віртуальних екскурсій як сучасних форм організації навчального процесу. *Теорія і методика професійної освіти.* 2019. Вип. 9. Т. 1. С. 95.
84. Ковтун Г. І. До питання формування економічної компетентності учнів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2013. № 4. С. 137.
85. Ковтун Ю. І. Сузір'я Симиренків. К.: «Україна», 2009. 384 с.
86. Коляда І., Милько В., Войцеховський Ю. Методичні рекомендації до організації та проведення уроку-історичного аукціону на тему: розвиток науки і техніки (кінець XVIII - початок XX ст.). *Історія в школі.* 2008. № 11 (12). С. 42.
87. Кононенко С. І. Фонд роду Симиренків Держархіву Черкаської області. *Архіви України.* 2000. № 1-3 (243). С. 51.

88. Копилова Є. До питання про сутність поняття «інтегрований урок» (на прикладі історії в школі). *Вісник студентського наукового товариства*. 2010. Вип. 6. Ч. 1. С. 143.
89. Курінна Т. М. Благодійна діяльність та її вплив на розвиток освіти, просвіти, духовності в Україні: методичні рекомендації з історії педагогіки. Черкаси: «Брама-Україна», 2012. 52 с.
90. Курінна Т. М. Історія села Млієва (регіональний компонент з історії краєзнавства Черкащини з давнини до ХХ ст.). К.: Ін-т історії України, 2003. 275 с.
91. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.): монографія / Відп. ред. В. Г. Сарбей. К.: Інститут історії НАН України, 1999. 282 с.
92. Лазоренко Ю. І. Незабутні Симиренки. *Садівництво*. 2013. Вип. 67. С. 232.
93. Малієнко Ю. Б. Компетентнісно орієнтовані завдання у змісті курсів історії в ліцеї: суть, структура, класифікація, значення. *Український педагогічний журнал*. 2019. №. 3. С. 111-118
94. Мандзюк Д. У саду Левка Симиренка росло 900 сортів яблунь і 927 форм троянд». *Україна*. 12 лютого 2015. С. 6-8.
95. Митрохина С. В. Межпредметный проект как одна из форм коммуникативного обучения. *Наука и школа*. 2007. №. 5. С. 42
96. Мокрогуз О. П. Мультимедійна презентація в системі засобів навчання. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2009. №. 8. С. 21-23.
97. Мурашко О. С. «Степова столиця України» та династія Симиренків. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. № 21. Т. 5. С. 113.
98. Назаренко Г. А. Формування підприємницької компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідності до вимог нових державних стандартів: методичний посібник. Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 68 с.
99. Пальчевський С. С. Педагогіка: навч. посіб. К.: Каравела, 2007. 576 с.

100. Пишко О. Л. Інтерактивні методи навчання як спосіб розвитку творчих здібностей учнів на уроках історії та правознавства. *Народна освіта*. 2014. № 1 (22). URL: https://revolution.allbest.ru/pedagogics/00823002_0.html (дата звернення: 01.05.2022).

101. Пістун Н. Інтерактивні методи навчання на уроках історії. *Студентський науковий вісник ТПНУ ім. В. Гнатюка*. 2013. № 33. С. 113-114.

102. Покатаєва Т.О. Перші українські підприємці-благодійники ХІХ-ХХ ст. *Культурологічний вісник нижньої Надніпрянщини*. 2014. Вип. 33. С. 44.

103. Пометун О. Активне навчання учнів історії та громадянської освіти у контексті запровадження Державного стандарту базової середньої освіти. *Український педагогічний журнал*. 2021. №. 4. С. 106-115.

104. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. К.: К.І.С., 2004. 111 с.

105. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школах України*. 2007. № 6. С. 5.

106. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

107. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 328 с.

108. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підр. для студ. пед. фак. К.: Генеза, 1999. 366 с. 273 с.

109. Сарбей В. Г. Начало украинского производственно-коммерческого предпринимательства: Фирма «Братья Яхненко и Симиренко». Экономическая истории России ХІХ-ХХ вв.: Соврем. взгляд. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 624 с.

110. Симиренко Т., Сауляк М. Спогади про Л. П. Симиренка. *Дніпро*. 1963. № 4. С. 129.

111. Слабошпицький М. Ф. Симиренки: конспект родинної хронічки. *Світогляд*. 2009. № 1. С. 75.
112. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: нариси з історії української культури. К.: Видавництво М. П. Коць: Ярославів Вал, 2001. 328 с.
113. Сурнина И. А. Жанровое своеобразие материалов деловой прессы середины XIX века: краткая характеристика. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Литературоведение, журналистика*. 2017. №. 4. Т. 22. С. 673.
114. Темякова Т. В., Виноградова Н. В. Метод проектов на уроках истории: за и против. *Образование в современном мире: сборник научных статей*. Саратов: Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского, 2017. Вип. 12. Т. 12. 416 с.
115. Титаренко Л. Родина Симиренків. *Голос України*. 24 грудня 2002. № 244. С. 20.
116. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення докуменатальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. №. 14. С. 116-138.
117. Унгурян І., Куриш Н. Формування ключової компетентності підприємливості та ініціативності у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць. Серія «Педагогіка»*. К: Ін-т обдаров. Дитини, 2016. № 2 (17). 128 с.
118. Грудзинская Е.Ю., Марико В.В. Активные методы обучения в высшей школе. Учебно-методические материалы по программе повышения квалификации «Современные педагогические и информационные технологии». Нижний Новгород: Изд. Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, 2007. 182 с.
119. Ферчук А. М. Василь Симиренко: підприємець, винахідник, меценат. *Винахідник і раціоналізатор*. 2015. № 3. С. 55-56.

120. Ферчук А. М. Солодких справ майстер Черіковський Микола Васильович. *Дослідження з історії техніки*. 2015. №. 21. С. 31-32.
121. Чебикіна І. В. Використання на уроках опорних схем для інтенсифікації процесу навчання школярів. *Таврійський вісник освіти*. 2011. №4 (36). С.197
122. Чередниченко Д. «В одну громаду скуті...». *Родовід*. 1995. № 10. С. 43-44.
123. Чос В. Городище: велика історія маленького міста. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2011. 313 с.
124. Чос В. Г. Городищина козацька. Черкаси: ПП Ю. Чабаненко, 2011. 133 с.
125. Чупрій Л. Благодійництво у сфері збереження та популяризації історико-культурної спадщини. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 20. С. 227.
126. Шаталов В. Ф. Учить всех, учить каждого. Педагогический поиск / Сост. И. Н. Баженова. М.: П24 Педагогика, 1987. 544 с.
127. Швардак М. В., Устич М. Концептуальні підходи щодо визначення сутності дискусії та дискусійних методів навчання. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія*. 2016. №. 1. С. 140-141.
128. Шевченко О. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості України. *Родовід*. 1995. № 10. С. 37.
129. Ярошенко О. Г. Групова навчальна діяльність школярів: теорія і методика. К.: Партнер, 1997. 193 с.
130. Bacigalupo M., Kampylis P., Punie, Y., Van den Brande G. EntreComp: The Entrepreneurship Competence Framework. Luxembourg: Publication Office of the European Union, 2016. 48 p.

Енциклопедичні і довідкові видання

131. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел дод. і доповн. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
132. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Либідь, Київ, 1997, 373 с.
133. Посовень І. С. Городище. *Історія міст і сіл Української РСР* / Ред. кол. тому: О. Л. Стешенко (гол. редкол.), Є. М. Гольцев, О. В. Тканко (заст. гол. редкол.), О. А. Червінський (відп. секр. редкол.) та ін. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. В 26 т. Т. 24: Черкаська область. 787 с.
134. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. М.: А ТЕМП, 1997. 2314 с.
135. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М, 1999. 497 с.

Матеріали наукових конференцій, з'їздів

136. Добриця М. Методика використання міжпредметних завдань на уроках історії у 8-9 класах. Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»: Збірник наукових праць (м. Переяслав-Хмельницький, 26-28 травня 2012 р.). Переяслав-Хмельницький: neasmo.org.ua. С. 95. URL: http://neasmo.org.ua/zbirruk_final_05_2012.pdf (дата звернення: 10.11.2022).
137. Галич Н. Один із родини великих меценатів української культури (Про В. Ф. Симиренка). *Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі*: збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції (м. Санкт-Петербург, 2009 року). Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 20.
138. Княжева, В. В. Опорный конспект на уроках обществознания как средство для лучшего восприятия учебной информации. *Теория и практика*

образования в современном мире: материалы IX Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2016 г.). Санкт-Петербург: Свое издательство, 2016. С. 94.

139. Ковальова О. М. Формування компетентності «ініціативність та підприємливість» учнів старшої школи на уроках трудового навчання. *Традиційні та інноваційні підходи у сфері сучасних педагогічних досліджень: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 16 березня 2020 року).* Київ: Центр прогресивної освіти «Генезум», 2020. С. 172.

140. Малієнко Ю. Б. Віртуальні екскурсії в контексті онлайн-навчання учнів. *Музейна педагогіка в умовах пандемії COVID-19: збірник матеріалів доповідей учасників Всеукраїнського круглого столу (м. Київ, 27 травня 2021 р.).* К.: Національний центр «Мала академія наук України», 2021. С. 258-259.

141. Малієнко Ю. Б. Компетентнісно орієнтований вектор історичної освіти. *Актуальні проблеми історичної освіти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Херсон, 14 травня 2021 р.).* Херсон: Вид-во ХДУ, 2021. С. 34-46.

142. Малієнко Ю. Б. Складники компетентнісного підходу в змісті підручників історії для загальної середньої освіти. *Проблеми сучасного підручника: ключові компетентності та предметні навички: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 20-21 травня 2021 р.).* Київ.: Педагогічна думка, 2021. С. 145-146. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/tezy_psp_2021.pdf#page=145 (дата звернення: 11.05.2022).

143. Морозан В. В. Деятельность фирмы «Братья Яхненко и Симиренко» на Юге России с 1815 по 1887 г. *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI-XIX вв.* Сборник материалов Второй международной научной конференции (г. Курск, 22-23 апреля 2009 года). Курск: Издательство Курского государственного университета, 2009. С. 306-311.

144. Норкин Н. А. Урок-аукцион «Интеллектуальный бизнес» (предмет: Всеобщая история. История древнего мира. 5 класс). *Инновационная*

деятельность в образовании: материалы X Международной научно-практической конференции (г. Москва - Пушкино, 19 апреля 2016 г.). Ч. II. М.: Издательство «Канцлер», 2016. С. 353.

145. Фалалеева А. С. Использование метода «аквариум» при организации дискуссии на уроках английского языка. *Студенческие научные достижения: сборник статей VI Международного научно-исследовательского конкурса* (г. Пенза, 25 октября 2019 г.). Пенза: «Наука и Просвещение», 2019. С. 187.

146. Шнер Н. О. Использование творческих заданий для формирования одаренности на уроках истории. *Молодость. Интеллект. Инициатива: материалы I Международной научно-практической конференции студентов и магистрантов* (г. Витебск, 18-19 апреля 2013 года). Витебск: Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, 2013. С. 338-339.

147. Щербина С. І., Кулик І. А. Формування української торговельно-промислової буржуазії в другій половині XIX - на початку XX століття (на прикладі родини Симиренків). *Сучасний вектор розвитку науки: XXXIX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція* (м. Вінниця, 20 січня 2020 року). Ч.10. Вінниця: el-conf.com.ua, 2020 року. С. 8. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/01/10частина_січень-1.pdf (дата звернення: 11.05.2022).

Дисертації та автореферати дисертацій

148. Курінна Т. М. Розвиток благодійності на Середньому Подніпров'ї (кінець XVIII-початок XX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2004. 20 с.

149. Лукаш С. В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності: автореф. дис. канд. на здобуття пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 19 с.

150. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX-початок XX ст.): автореф. дис. на здоб. наук. канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 20 с.

151. Новікова Л. М. Формування економічних знань учнів профільних класів в умовах довузівської підготовки: автореф. дис. на здобуття канд. пед. наук: 13.00.09. Харків, 2003. 18 с.

Блоги, веб-сайти

152. Інтерактивний прийом «Аукціон»: контрольна робота або опитування в ігровому форматі. Блог учительки історії та правознавства Шиманчик Яни Миколаївни (публікація на освітньому проекті «На урок»). URL: <https://naurok.com.ua/post/interaktivniy-priyom-aukcion-kontrolna-robota-abo-opituvannya-v-igrovomu-formati> (дата звернення: 08.05.2022).

153. Календарно-тематичний план факультативу «Видатні постаті України». 9 клас. Освітній проект «На урок»: веб-сайт. URL: <https://naurok.com.ua/fakultativ-9-klas-vidatni-postati-ukra-ni-111399.html> (дата звернення: 20.04.2022).

154. Меморіальний будинок-музей Л. П. Симиренка. Віртуальний перегляд («Google Планета Земля» та «Перегляд вулиць»). URL: https://www.google.com/maps/uv?pb=!1s0x40d15fb5cf7c4323%3A0x4012a076e32a8c7b!3m1!7e115!4shhttps%3A%2F%2Flh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipOf71q_ptWJ-9Mgz1_MeBFaCt4zXTWHafsMCBnv%3Dw237-h160-k-no!5z0JzQtdC80L7RgNGW0LDQu9GM0L3QuNC5INCx0YPQtNC40L3QvtC6LdC80YPQt9C10Lkg0JsuINCfLiDQodC40LzQuNGA0LXQvdC60LAgLSDQn9C-0LjRgdC6INCyIEdvb2dsZQ!15sCgIgARICCAI&imagekey=!1e10!2sAF1QipO-M5SeEk0DYgRLZTBTtGfeA2lR2pFMPiIyDe2O&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjeq8_vlM_3AhUgRvEDHdJ8BLkQoip6BAG6EAM (дата звернення: 08.05.2022).

155. Музей «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. Музейний портал. URL: <https://museum-portal.com/ua/museum/museum-of-t-g.-shevchenko-kobzar> (дата звернення: 08.05.2022).

156. Навчальна програма факультативу «Видатні постаті України». 7-11 класи. Освітній проект «На урок»: веб-сайт. URL: <https://naurok.com.ua/programa->

fakultativu-vidatni-postati-ukra-ni-7-11-klasi-87222.html (дата звернення: 19.04.2022).

157. Черкаський обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт. Експозиції музеїв-відділів. URL: https://ckoblmuz.ck.ua/ekspozicziyi_muzeyiv_viddiliv (дата звернення: 08.05.2022).

158. Чос В. Спогади про фірму братів Яхненко і Симиренко. Офіційний сайт села Зелена Діброва: веб-сайт. URL: <http://zdibrova.narod.ru/base/annousements/spfsym.pdf> (дата звернення: 19.04.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А

А.1. Витяг із ревізької казки м. Городище про склад родини Степана Андрійовича Симиренка., 1811 р. Оригінал.

№ 11² Вевжская Казка 1. 404

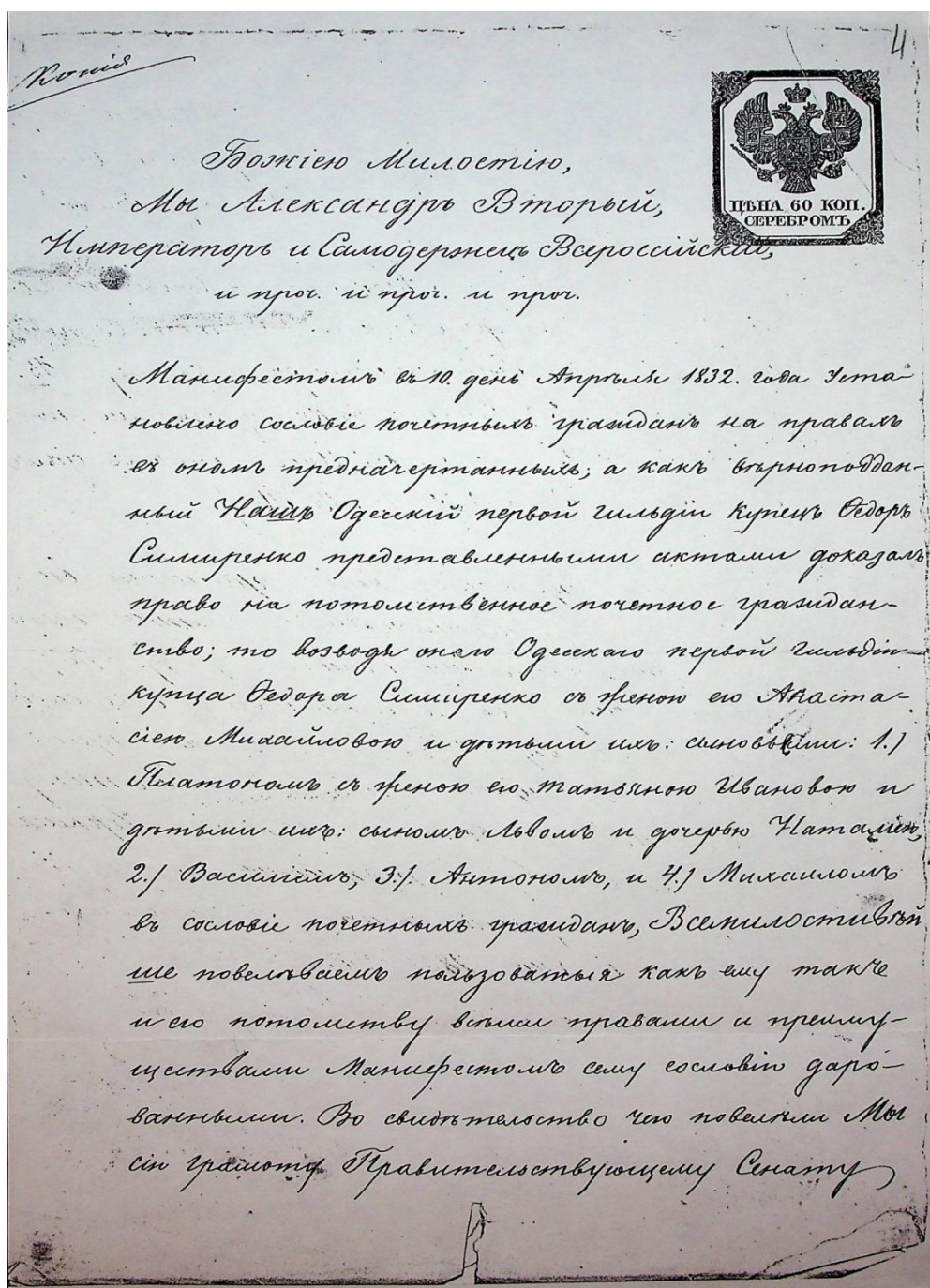
1811го года Сентября 2 дня Кіевской губернии Городищенского уездного мѣстечка Городища Ея сіятельства Восточнаго уезднаго Аминовъ Василіи Граничновъ Особому Ея Высочайшему приказу Крестъ Божій

№	Въ мѣстечки Городищи Крестнаго	Лѣтъ		
		Состоянны	Въ мѣсто	на пожитки
1.	Осипъ Иванъ тѣстѣнхъ	55	Январь 1806 года	—
	Никифору Степанову Семяка	45	Январь 1806 года	—
	Никифорови Дмитрии	12	—	28
	Яновъ	5	—	21
	Костянтиновъ	4	—	20
2.	Фридрихъ Нелитовъ Нелитовъ	50	Январь 1806 года	—
	Евдокимъ Силь Василь	32	—	48
	Григорій Евъ Романовъ Никитинъ	21	—	37
3.	Михайло Нелитовъ Нелитовъ	40	—	56
	Михайловъ Дмитрии	11	—	27
	Амій Нелитовъ	3	—	19
	Нелитовъ Михайловъ Дмитрии	—	—	—
	Евдокимъ	—	—	6
	Антонъ	—	—	1
	Итого	—	—	10

		А 161110	
		коринтский	нашата
		Сотинко	Молитово
		1793 г. Тиме	Белый
		Судово	Судово
		Судово	Судово
227	Россыя. Милитарь. Топура	20	Судово
	россыя. 2-й	20	Судово
	Судово	12	Судово
	Судово	10	26
	Судово	5	21
	Курно	ново	10
	Судово	Судово	8
	Судово. россыя. 2-й		
	Судово	ново	11
	Судово	Судово	6
228	Степанъ Андреевъ Семиренко	30	46
	Степановъ 2-й		
	Судово	8	24
	Судово	5	21
	Аксентий	3	19
	Судово. Силь. Никитка	Судово	4
229	Иванъ. Анондовъ Кантаниенко		
	Судово. 2-й	30	46
	Судово. 2-й		
	Судово	ново	15
	Судово	Судово	13

Джерело: Витяг із ревізької казки м-ка Городище про склад родини Степана Андрійовича Сими́ренка. 1811 р. ДАЧО. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 444, 491. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=28> (дата звернення: 10.05.2022).

А.2. Грамота про надання купцю першої гільдії м. Одеси Федору Симиренку та його родині стану спадкових почесних громадян., 1832 р. Копія.

5
 подписать и государственною Нашею печатью
 утвердить. Дана въ Санктпетербургѣ Октября
 24. дня 1855. года. Сенаторъ и кавалеръ Юмферъ
 Туркель. Сенаторъ и кавалеръ Иванъ Ангелъ
 Сенаторъ и кавалеръ Александръ Мордвиновъ
 Сенаторъ и кавалеръ Алексѣй Семеновъ. Состоящій
 въ должности Генерал-лейтенанта и кавалеръ В.
 Тимонинъ. Въ Сенатъ внесено записку подъ
 № 669. Въ Министерствѣ Иностранныхъ дѣлъ
 записана подъ № 51. /: М. П.:

591
 Что сія справочная копія грамоты въ
 данной на потомство почитаемъ за
 истинную. Одесскому Губернатору Федору
 Симиренку, съ подлинникомъ отъ слова
 до слова вѣрна, и въ свидѣніе проше
 нна Симиренка сыну его Платону
 Симиренку выдана, въ томъ Черкашскій
 Угломой судъ подписанъ съ правомъ
 печатью казенной печати заверяется.
 Июня 14. дня 1856 года.

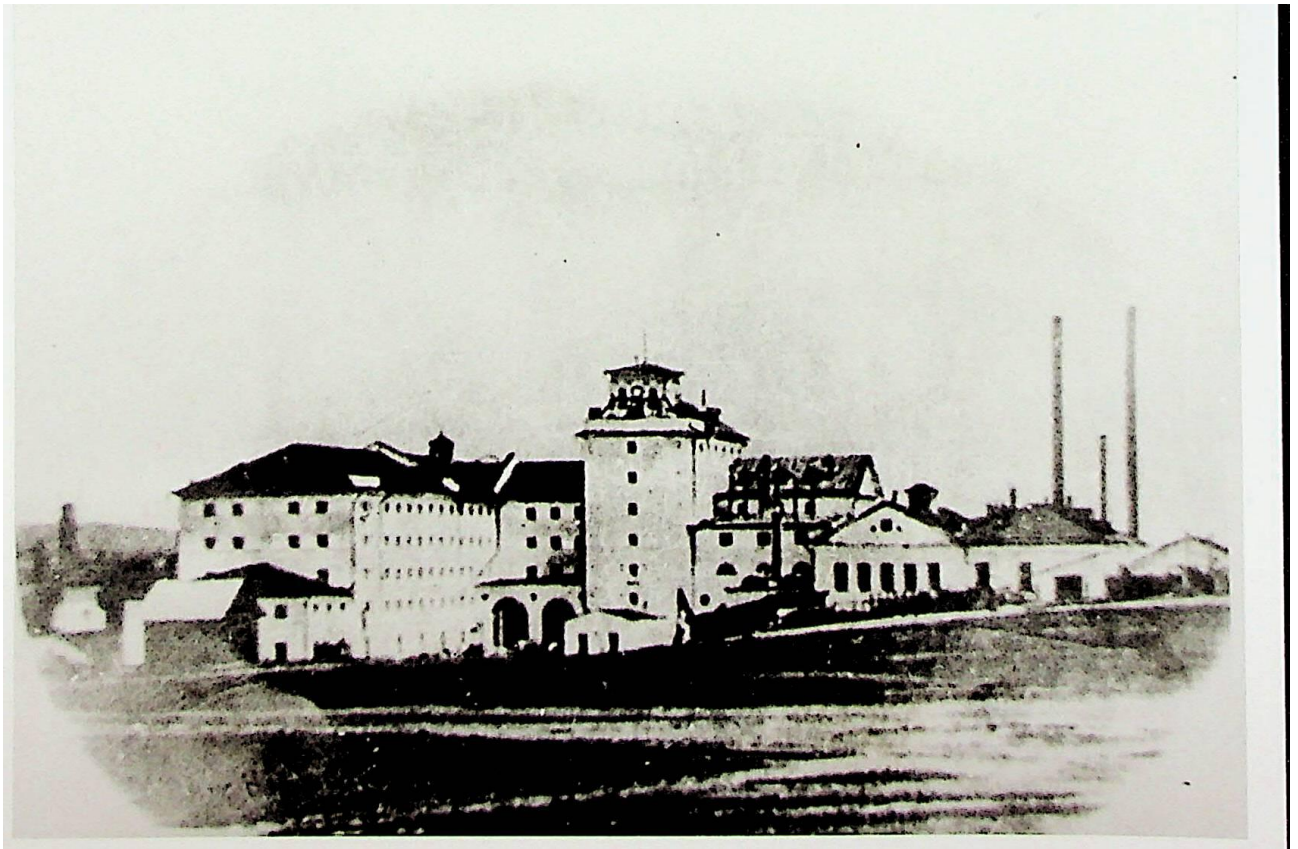
— Губернаторъ Черкашскій

Въ секретѣ Губернаторъ

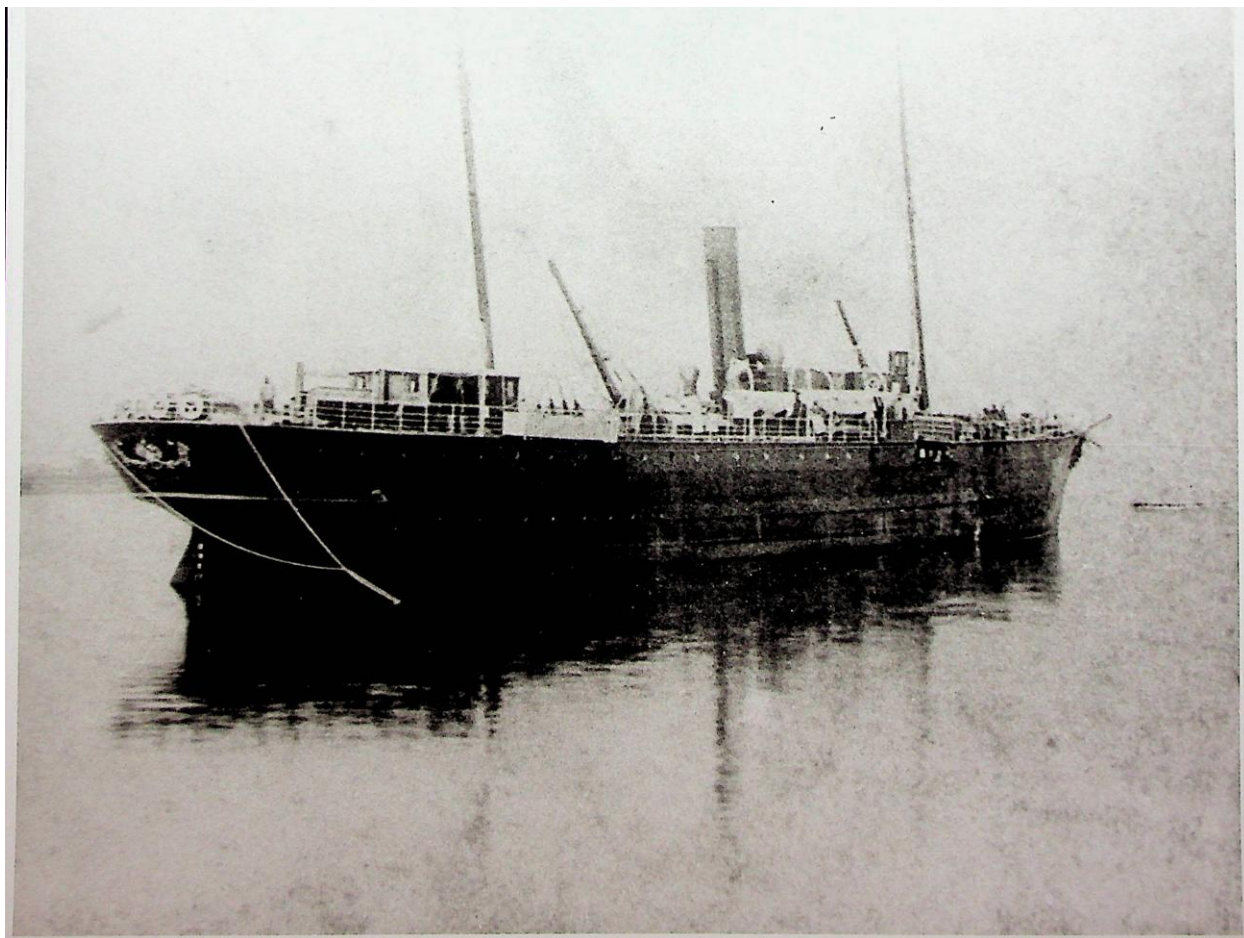
Джерело: грамота про надання купцю першої гільдії м. Одеси Федору
 Симиренку та його родині стану спадкових почесних громадян., 1832 р. Копія.
 ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4-5. URL:
<https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення:
 10.05.2022).

А.3. Мліївський (Городищенський) цукрокомбінат (цукроварня та рафінадний завод). Фотокопія. 1848 р.

Джерело: Мліївський (Городищенський) цукрокомбінат (цукроварня та рафінадний завод). Фотокопія. 1848 р. ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.
URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 10.05.2022).

А.4. Перший модерний металевий пароплав «Українець», побудований на Мліївському (Городищенському) механічному заводі Яхненків-Симиренків. Фотокопія. 1850 р.

Джерело: Перший модерний металевий пароплав «Українець», побудований на Мліївському (Городищенському) механічному заводі Яхненків-Симиренків. Фотокопія. 1850 р. ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 10.05.2022).

А.5. Етикетка цукрової продукції, яку випускала компанія «Брати Яхненки-Симиренко» (Городищенський цукровий завод). Фотокопія.

Джерело: Кальницький М. Из крепостных в олигархи. История бизнес-империи братьев Яхненко и Симиренко в царской России. *Фокус*. 27 июня 2020. URL: <https://focus.ua/archivist/457635-jahnenko-simirenko> (дата звернення: 25.04.2022)

А.6. Типові конусоподібні упаковки цукрової продукції Яхненків та Симиренків. Фотокопія.

Платон Симиренко. Кохання і одруження з Тетяною Овчинніковою. Ч. 1.
Серіал «Гра долі»: веб-сайт. URL:
https://www.youtube.com/watch?v=d_8V57zttN8 (дата звернення: 24.05.2022).

А.7. Платон Федорович Симиренко. Фото другої половини XIX століття.
Фотокопія.

Джерело: Платон Федорович Симиренко. Фотокопія. ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 5. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 09.05.2022).

А.8. Зліва: Антон Федорович Смиренко з Левком Платовичем Смиренко, Василь Федорович Смиренко (стоїть) та Іван Терентійович Яхненко. Б/д. Фотокопія.

Джерело: зліва: Антон Федорович Смиренко з Левком Платовичем Смиренко, Василь Федорович Смиренко (стоїть) та Іван Терентійович Яхненко. Б/д. Фотокопія. ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 8. URL: <https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення: 09.05.2022).

Додаток Б

Б.1. Семен Степанович Яхненко. Фотокопія.

Джерело: Семен Степанович Яхненко. Фотоальбом І. Г. Ярош
Інтерактивний сервіс (генеалогічний сайт) Geny: веб-сайт. URL:
<https://www.geni.com/people/Яхненко-Семен-Степанович/6000000038578153388>
(дата звернення: 30.05.2022).

Б.2. Останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка (1860), надруковане коштом Платона Смирєнка. Фотокопія.

Джерело: Мурашко О. С. «Степова столиця України» та династія Смирєнків. *Вісник Одеського національного університету*. 2010. Т. 5. № 21. С. 114.

Б.3. Картина О. Баумейстера «Шевченко в сім'ї Платона Симиренка». Фотокопія оригіналу.

Осипенко О. «Я і жінці не говорив, кому дав гроші» – як Шевченко розгнівив свого спонсора. *Gazeta.ua*. 9 березня 2020. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_a-i-zhinci-ne-govoriv-komu-dav-groshi-yak-sevchenko-rozgniviv-svogo-sponsora/954410 (дата звернення: 26.05.2022).

Б.4. Старий дім Симиренків. Платонів хутір, с. Мліїв. Б/д. Фотокопія.

Джерело: старий дім Симиренків. Платонів хутір, с. Мліїв. Б/д. Фотокопія.
ДАЧО. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 20,21. URL:
<https://www.ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=29> (дата звернення:
09.05.2022).

Додаток В

План-конспект уроку з предмету «Історія України» в 9 класі. Тема. «Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості Наддніпрянської України».

План-конспект уроку з предмету «Історія України»

Урок 23

Дата 07.05.2022

9 клас

Тема: «Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості Наддніпрянської України».

Мета:

навчальна:

- ознайомити учнів із особливостями соціально-економічного розвитку України наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст.; / *інформаційна*

- сформулювати в учнів уявлення про початок промислового перевороту в Україні; / *інформаційна*

- визначити особливості підприємницької діяльності братів Яхненків та Симиренків. / *інформаційна*

розвивальна:

- розвивати пам'ять учнів, набуту під час вивчення та повторення навчального матеріалу (на основі письмових та усних відповідей, історикознавчі рівняння, Гра «Три речення», гра «Хмаринка тегів»); / *логічна, інформаційна*

- розвивати в учнів вміння працювати із письмовими історичними джерелами та текстом підручника (метод «Мозковий штурм з елементами ажурної пилки»); / *інформаційна, логічна*

- розвивати аксіологічну компетентність за допомогою визначення ролі братів Яхненків та Симиренків в розвитку ринкових відносин на Наддніпрянщині; / аксіологічна, інформаційна, логічна
 - формувати критичне мислення (метод «Акваріум», метод «Мозковий штурм»); / логічна, інформаційна
 - продовжити розвивати вміння працювати в групах (метод «Мозковий штурм», метод «Акваріум», метод «Мозковий штурм з елементами Ажурної пилки») / інформаційна, логічна
 - формувати інтерес учнів до творчої діяльності (на основі виконання домашніх завдань: створити сторінку в соціальній мережі на історичну постать, створення та підготовка проєктів, складання інтелект-карт, скласти розповідь). /інформаційна, інформаційно-комунікаційна, логічна
- виховна:*
- виховувати патріотичні почуття та почуття гордості за Україну (на основі біографічних фактів підприємницької діяльності Яхненків та Симиренків); /громадянська, інформаційна
 - викликати почуття відповідальності за власне матеріальне становище (на основі фактів про ініціативність та завзятість братів Яхненків та Симиренків); /громадянська, інформаційна, логічна
 - виховувати шанобливе ставлення до підприємництва (на основі методів підприємницької діяльності Яхненків та Симиренків); /громадянська, інформаційна
 - виховувати толерантне ставлення до думки своїх друзів на прикладі групового обговорення ролі братів Яхненків та Симиренків в розвитку поширення вільнонайманої праці на Наддніпрянщині; /інформаційна, соціальна
 - виховувати позитивне ставлення до ринкових відносин та негативне до кріпацької неволі (на основі фактів про соціальне та економічне становище селян в кінці XVIII - на початку XIX ст.); /громадянська, інформаційна

- виховати почуття колективізму (на основі групової роботи під час методу «Мозковий штурм», «Мозковий штурм з елементами ажурної пилки», «Акваріум»); */громадянська, соціальна, інформаційна*
- виховати особисті якості свідомого громадянина (на прикладі біографічних фактів представників родини Яхненків та Симиренків); */ громадянська, інформаційна*
- підвести учнів до висновку про самоцінність людських якостей (на основі фактів про соціальну спрямованість підприємницької діяльності братів Яхненків та Симиренків); */інформаційна, соціальна*

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник «Історія України», 9 клас, Сорочинська Н. М., Гісем О. О. – 2019, відеоматеріал «Цукрова королі. Симиренки. 23 серія «Книга-мандрівка. Україна», мультимедійна дошка, роздруковка (навчальні, інтерактивні вправи, письмові історичні джерела).

Основні дати:

- 1803 р. – імператорський указ «про вільних хліборобів»;
- Бл. 1815 р. – створено торгово-промислову компанію (фірму) «Брати Яхненко-Симиренко»
- Кінець 30-х - початок 40-х рр. ХІХ ст. – початок промислової революції на Наддніпрянщині;
- 1842 р. – прийняте «Положення про зобов'язаних селян»;
- 1843 р. – збудовано перший у Наддніпрянщині та Російській імперії цукрово-рафінадний завод – Ташлицький;
- 1847-1848 рр. – на Правобережній Україні, Литві та Білорусі було запроваджено «Інвентарні правила».

Основні терміни: Смуга осілості, кріпосне право (кріпацтво), місячина, поміщицькі та державні селяни, промислова революція, фірма.

Основні історичні постаті: Степан, Кіндрат, Терентій Яхненки та Платон Симиренко.

План уроку

1. Соціальний і національний склад Наддніпрянщини;
2. Сільське господарство та аграрні відносини у Наддніпрянській Україні. Спроби змінити становище селян;
3. Початок промислової революції у Наддніпрянській Україні.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
1 хв	I. Організаційний	Привітання з учнями, перевірка присутніх - Демонструю на мультимедійній дошці 3d-смайл «Радість» і бажаю всім учням гарного настрою!		
6 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<u>Письмова робота</u> 1. Напишіть у зошит та назвіть місце України в планах Наполеона I. (Данищук). <u>Усна відповідь</u> 1. Як російсько-турецькі війни 1806-1812 рр. та 1828-1829 рр. вплинули на соціально-економічне становище селян? (Климчак). 2. Що вам відомо про задунайських козаків? (Петрук І.). <u>Дошка</u> 1. Історикознавчі рівняння (Кушнір Б., Шовгенюк, Філіп М.). За ключовими словами визначте про який яку подію йде мова. Турецькі війська + козаки-задунайці на боці Росії = знищення Задунайської Січі.	логічна логічна логічна інформаційна, логічна

			- Повстання в Сербії (1804) + Бухарестський мирний договір (1812) = <i>російсько-турецька війна (1806-1812)</i>. - Липень 1812 + кінно-козацькі полки = французько-російська війна (1812). 2. Гра «Три речення» (Філіп В., Туліка, Равнишин) Трьома нескладними, але змістовними реченнями коротко описати процес виникнення Азовського козацького війська. <u>Карта (П)</u> 1. Окресліть на карті територію Задунайської Січі і дайте коротку її характеристику. (Іванишин). 	<i>логічна, мовна</i> <i>просторова</i>
4 хв	IV. Мотиваційний етап	* робота з відеоматеріалом Прогнозування за відеоматеріалом «Цукрова королі. Смирненки. 23 серія «Книга-мандрівка. Україна»» (3,2 хв.) URL: https://youtu.be/tXP0e04VazE	Розгляньте відеоматеріал. Які у вас думки виникли під час перегляду відеоматеріалу? / <i>логічна</i> Про що нам може повідомити даний відеоматеріал? / <i>логічна, інформаційна, ініціативність та підприємливість</i>	

* парна робота з текстом, картою і таблицею в підручнику (с. 20–22).

2.

* групова робота з текстом підручника (с. 23–25).

- Об’єднайтеся в пари. На основі тексту підручника на с. 20-23, карти «Населення українських земель на початку XIX ст.» (с. 21) та таблиці етнічного складу населення України в кінці XVIII ст. (с. 21) необхідно дати відповідь на проблемне запитання: «Як природно-географічні та економічні фактори впливали на соціальний та етнічний склад населення України в кінці XVIII-початку XX ст.?» у формі узагальнюючої таблиці «Природно-географічні та економічні фактори, що вплинули на соціальний та етнічний склад населення України в кінці XVIII-початку XX ст.» (робота - 5 хв., обговорення - 2 хв.).

Метод «Акваріум»

- Клас поділяється на 3 групи. Запитання. «Соціальні та економічні зміни становища селян у першій половині XIX ст.». Завдання групам.
Група 1. Основні соціальні верстви населення України та ключові форми його експлуатації.
Група 2. Причини занепаду кріпацтва в 30-40-х рр. XIX ст.
Група 3. Законодавча імперська база звільнення селян із кріпацтва.
На основі матеріалу з підручника (1 група - с. 23, 2 група - с. 24, 3 група - с. 25) групам необхідно дати відповіді на своє запитання.
Одна з трьох груп переходить в центр класу, її учасники працюють з питанням, що було

інформаційна, соціальна, логічна

інформаційна, соціальна, логічна

		* групова робота з письмовими історичними джерелами та текстом підручника (с. 23-25).	запропоноване учителем вголос. Інші 2 групи просто спостерігають. Після оголошення завдання група його виконує, аналізує та формулює свої висновки. Всі 3 групи за визначеним порядком обговорюють свої питання. Наприкінці роботи кожна група представляє виконані ними завдання перед усім класом (робота - 5 хв., обговорення - 2 хв). Метод «Мозковий штурм з елементами ажурної пилки» - В класі утворюємо 3 робочі групи з 5 осіб в кожній та експертну групу (2 особи), ціль якої визначати та оцінювати найкращі ідеї звичайних груп. На основі наявних джерел (оригінальна мова того часу) і підручника (с. 25-26) дайте відповідь на запитання. «Яку роль відіграли брати Яхненки та Смиренки в утвердженні капіталістичних відносин на Наддніпрянщині?». Учасники експертних груп займають свої місця в робочих групах. Один із представників груп фіксує на класній дошці всі запропоновані ідеї робочих груп. Висування ідей зупиняється, коли учасники робочих груп вирішують, що їх кількість є достатньою. Зібрані ідеї аналізуються, розвиваються та групуються експертною групою (робота - 6 хв., обговорення - 2 хв.).	<i>аксіологічна, соціальна, інформаційна, логічна, ініціативність та підприємливість</i>
6 хв	VI. Узагальнення та систематизація знань	* робота із інтерактивною дошкою Padlet	Інтерактивна дошка Padlet Діамант (подвійний сенкан) - А зараз перевіримо що, ви сьогодні засвоїли на уроці. Заходьте за посиланням:	

			https://padlet.com/andrysiakvalentin/n0yvfgweitz0fqxk . Уважно розгляньте пам'ятку про складання подвійного сенкану. Складіть 2 таких сенкана. <i>Слова на вибір:</i> промисловий переворот на Наддніпрянщині, кріпацька праця, найманий працівник, інноваційність, підприємливість, ринкові відносини.	інформаційна, логічна, ініціативність та підприємливість
2 хв	VII. Висновки	Таким чином, у аграрній сфері Наддніпрянської України на початку XIX ст. панували виключно кріпацька праця, яка дедалі більше гальмувала розвиток капіталістичної відносин. Більшість українців після зруйнування козацької державності стали селянами, а згодом кріпаками. В кінці 30-х - на початку 40-х рр. XIX ст. розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку вповільнювалися через відсутність ринку вільнонайманої робочої сили. Тим не менш, своєрідним двигуном капіталістичних відносин в Україні стають підприємства братів Яхненків та Симиренків. Недарма відомий український письменник Т. Шевченко, побачивши, що зробили ці брати для покращення становища селян, обійняв і поцілував Кіндрата Яхненка та з великим захопленням сказав: «Батьку! Що ти тут наробив!». На його очах з'явилися сльози. / <i>інформаційна</i>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. За параграфом 3-4 підручника виконати завдання (<i>обов'язково</i>): - Підготувати проєкт на тему «Основні методи і заходи будівництва власного бізнесу (торгово-	

			промислова компанія «Яхненки-Симиренко»)» або «Меценат і Кобзар» (на вибір: лепбук, інтерактивна презентація, уявне інтерв'ю або діалог). / інформаційна, особистісна, ініціативність та підприємливість, компетентності в галузі природничих наук, техніки й технологій - Із використанням нище зазначених термінів: «Смуга осілості, кріпосне право (кріпацтво), місячина, поміщицькі та державні селяни, промислова революція, фірма» скласти розповідь «Моя подорож в минуле Україну (кінець XVIII та I половина XIX ст.». / інформаційна, логічна, економічна (на вибір): - Створити у соціальній мережі Facebook сторінку на одного з представників компанії Яхненків та Симиренків (На вибір: Кіндрат Яхненко, Платон Симиренко, Терентій Яхненко); / інформаційно-комунікаційна, логічна, підприємливість та ініціативність - У програмі Mindomo створити інтелект-карту на тему: «Соціальне та економічне становище селян в кінці XVIII – I половині XIX ст.». / інформаційно-комунікаційна, логічна,, підприємливість та ініціативність	
--	--	--	---	--

